

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

(Πολιτικοί, ήθικοί, πνευματικοί και ύλικοι συντελεσται)

ὑπὸ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Α'. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τὸ 1800 εὐρίσκει μίαν Ἑλλάδα γεωγραφικῶς λίαν ἐπεκταμένην. Δυνάμεθα νὰ τὴν διαιρέσωμεν εἰς δύο κατηγορίας : Πρῶτον τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν, τὸν ὑποκείμενον εἰς τὴν ἀπέραντον τότε Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι τῆς Κρήτης καὶ ἀπὸ τῆς Κύπρου μέχρι τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Εἰς ὅλον αὐτὸν τὸν χῶρον δὲν κατώκουν ἀποκλειστικῶς μόνον Ἕλληνες, ἀλλὰ κατώκουν καὶ ἐκράτου τὰς κλεῖδας τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς οἰκονομίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μορφώσεως ἐξ ἄλλου, πολλὰ ἑκατομμύρια Ἕλληνες. Δεύτερον εἰς τὸν ἀπόδημον Ἑλληνισμόν σκορπισμένον ἀνὰ τὸν κόσμον, ὄχι βέβαια τὸν Καναδᾶν, τὴν Ἀμερικὴν, τὴν Αὐστραλίαν καὶ τὴν Αἰθιοπίαν ὅπως σήμερον, ἀλλὰ τὰς μακρινὰς τότε Ἡγεμονίας, τὸν χῶρον τῆς δυαδικῆς Αὐστρουγγρικῆς μοναρχίας, τὴν Ἰταλικὴν χερσόνησον, τὴν Μεσόγειον καὶ τὴν Βόρειον θάλασσαν. Αὐτὸς ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἔχει ἀκριβῶς ὑπολογισθῆ, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀνήρχετο εἰς ἱκανὰς ἑκατοντάδας χιλιάδας Ἑλλήνων καὶ ἦτο, ὅπερ τὸ σπουδαιότερον, ἀκμαῖος ἐμπορικῶς καὶ δυναμικὸς, ὠργανωμένος διοικητικῶς καὶ μὲ ἀνωτέραν πνευματικὴν μόρφωσιν. Ἐζῆ δὲ καὶ ἐκινεῖτο καὶ ἔδρα χάριν τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν τοῦ Ἑλλήνων.

Ἡ προέλευσις τοῦ ἦτο ποικίλη. Εἰς τὴν Ἑνετίαν π.χ. εἶχον ἀποικισθῆ περὶ τοὺς δέκα χιλιάδας Ἕλληνες μετὰ τὸν ἀτυχῆ διὰ τὴν γαληνοτάτην ἐνετοπουρικὸν πόλεμον τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, τὴν προηγηθεῖσαν ἀπώλειαν τῆς Κύπρου καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Μορέως. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Αὐστρουγγαρίαν αἱ μεγάλαι κοινότητες τῆς Πέστης καὶ τῶν ἄλλων πόλεων εἶχον σχηματισθῆ ἀπὸ Μακεδόνας ἀναζητοῦντας βελτίωσιν τῆς τύχης των πρὸς βορρᾶν, ἐνῶ Ἕλληνες πανταχόθεν εἶχον συρρεύσει εἰς τὴν Βιέννην. Ἠπειρῶται ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ καὶ Χῖοι οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς τὸν ἐλεύθερον λιμένα τοῦ Λιβόρνου. Εἰς τὰς ἡγεμονίας ἐξ

ἄλλου ὁ ἀποικισμὸς ἤτο παρακολούθημα τῆς δι' Ἑλλήνων Φαναριωτῶν διοικήσεως τῶν δύο ἐπαρχιῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πρὸς τοῦτο, εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἤτο εὐκολώτερον νὰ εὑρεθοῦν Δωδεκανήσιοι καὶ Κρήτες. Ἑλληνας ὁμοίως εὐρίσκωμεν εἰς τὴν Μινόρκαν τῆς Ἰσπανίας, εἰς τὸ Ἀμοτελλόδαμον τῆς Ὀλλανδίας, εἰς τὰς γερμανικὰς πόλεις, καὶ φυσικὰ εἰς τὸ Παρίσι, τὴν Μασσαλίαν, τὸ Λονδῖνον καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Μ. Βρεττανίας. Ἄλλ' αἱ συμπαγέστεραι κοινότητες, αἱ πλέον ὀργανωμέναι διοικητικῶς καὶ οἰκονομικῶς, αἱ ἀνθοῦσαι πνευματικῶς, αἱ βοηθοῦσαι τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἔθνους, αἱ φροντίζουσαι διὰ τὴν ἐκδοσιν βιβλίων, ἑφημερίδων, τὴν μόρφωσιν νέων, τὴν συντήρησιν σχολείων, ἦσαν αἱ κοινότητες τῆς περιοχῆς τῆς ὑπαγομένης εἰς τοὺς Αὐστριακοὺς, δηλαδὴ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου, τῆς Δαλματίας, τῆς Αὐστρίας, τῆς Οὐγγαρίας καὶ τοῦ ἄλλου μεσοευρωπαϊκοῦ χώρου. Αἱ κοινότητες αὗται εἶχον ἀναγνωρισθῆ ὡς αὐτόνομοι πολιτικοὶ ὄργανισμοί, διοικούμενοι δι' ἰδίων συνταγμάτων, ἐπιβάλλοντες φόρους εἰς τὰ μέλη των, συντηροῦντες ναοὺς, σχολεῖα, νοσοκομεῖα, βιβλιοθήκας, φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα. Οἱ πλείονες εἶχον ἀναγνωρισθῆ εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 1750 καὶ 1800 διάστημα. Σήμερον δὲν ὑπάρχουν πλέον ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Πόλεως, τῆς Ἀγκῶνος, τῆς Μάλτας, τῆς Τεργέστης, τοῦ Λιβόρνου καὶ αὐτῆς τῆς Ἑνετίας. Δὲν ἐργάζονται πλέον τὰ σχολεῖα εἰς τὰ ὅποια ἐδίδαζαν μεγάλοι ἐκπαιδευτικοὶ καὶ ἱερωμένοι. Δὲν ἐκδίδονται ἑφημερίδες, δὲν λειτουργοῦν τυπογραφεῖα, δὲν συντηροῦνται λόγοι. Ἡ ἰδία ἡ Ἑνετία ἔχει σήμερον μόλις δεκαδὰ ἐγκατεστημένων ἐκεῖ Ἑλλήνων καὶ ὁ ἐν αὐτῇ μεγαλοπρεπὴς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Γραικῶν καὶ ἡ βιβλιοθήκη, ἡ πινακοθήκη, τὸ Νοσοκομεῖον, ἔχουν μᾶλλον μουσειακὸν χαρακτῆρα. Ἄλλοτε ὅμως ἤδρευεν ἐκεῖ μητροπολίτης, ὁ Φιλαδελφείας μὲ εὐπαιδευτον ὑπ' αὐτὸν ἱερατεῖον. Συνηγωνίζοντο τὰ Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τοῦ Σάρου, τῶν Γλυκῶν, τῶν Βελουδῶν εἰς τὴν ἐκδοσιν ἐκπαιδευτικῶν συγγραμμάτων καὶ λειτουργικῶν βιβλίων διὰ τῶν ὁποίων ἐφωτίζετο τὸ ἔθνος καὶ συνετηρεῖτο εἰς τὰς παραδόσεις του. Ἐκεῖ τὸ πρῶτον ἐξεδόθησαν οἱ Ἑλληνες συγγραφεῖς ὡς ὁ Πλάτων, καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Φλαγγινιακὸν Γυμνάσιον ἐμόρφωσε διδασκάλους καὶ λογίους δι' ὅλον τὸ ἔθνος, ἀπὸ τῆς Βορείου Ἠπείρου μέχρι τῆς Κύπρου. Ἐκεῖ συνανεμίχθησαν ὡς ἀδελφοὶ οἱ Ἑλληνες τῆς Ἠπείρου, τῆς Μικρασίας, τῆς Κρήτης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Πελοποννήσου, τῶν νήσων, τῆς Κύπρου, ἀνέλαβον οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις πρὸς συντήρησιν τῶν ἀπόρων, πρὸς βοήθειαν τῶν ἐνδεῶν καὶ ἀσθενῶν. Ἐκεῖ ὠνόμασαν τὴν κοινότητά των Γένος καὶ τὸ πρῶτον ἠδυνήθησαν νὰ ἐκλέγουν τὴν βουλὴν καὶ τὴν κυβέρνησιν των δι' ἐλευθερὰς ψηφοφορίας, νὰ διοικοῦνται δηλαδὴ δημοκρατικῶς.

Τὸ μέγα παράδειγμα τῆς Ἑνετίας ἐμιμήθησαν αἱ μεγάλαι ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Τεργέστης καὶ τοῦ Λιβόρνου. Πόλεις μὲ μεγάλην ἐμπορικὴν κίνησιν, ἔχουσαι σημασίαν διὰ τὴν διατροφὴν τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης,

προσείλκυσαν τὴν προσοχὴν εὐφρεσετάτων Ἑλλήνων ἐμπόρων τοὺς ὁποίους ὑπελόγιζον οἱ κρατοῦντες τοῦ τόπου. Τὸν πλοῦτόν των ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν εὐζωΐαν των ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν συνανθρώπων των. Ἡ καινότης τοῦ Λιβόρνου π.χ. ἐσπούδαζεν ἐξ νέους ἐτησίως ὑποτρόφους εἰς τὰ Ἱταλικά πανεπιστήμια, καὶ ὄχι μόνον εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς καλὰς τέχνας.

Διὰ τὸ νὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν Βιέννην, ἡ κοινότης ἀνεγνωρίσθη ἐκεῖ τῷ 1776. Ταχέως ὀργανώθησαν εἰς δύο κοινότητας τῶν τουρκομεριτῶν καὶ τῶν αὐστριακῶν ὀρθοδόξων, ὥστε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1802 καὶ 1803 νὰ ἔχουν ἕδην δύο ἀντιστοίχους ναοὺς. Ἡ Ἑλληνικὴ σχολὴ ἐλειτούργει ἐκεῖ πρὸ τοῦ 1770. Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκπολιτιστικῆς ἡ Βιέννη ἐσήμανε μέγα τι διὰ τὸν νεώτερον Ἑλληνισμόν. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν ἐδῶ τὶ ὀφείλουσι τὰ Γράμματα εἰς τὸν «Ἑρμῆν τὸν λόγιον», φιλολογικὸν περιοδικὸν τῶν Κοραϊστῶν, τὸ ἔθνος εἰς τὸν βαρῶνον Σίναν καὶ ἡ ἐλευθερία εἰς τὸν Ρήγαν Βελεστινλῆν. Ἄνδρες ὡς ὁ Γαβριὴλ Καλλονᾶς, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης, ὑπηρετήσαντες ἐκεῖ ὡς ἐφημέριοι, προήγαγον τὰ γράμματα καὶ τὴν παιδείαν τοῦ ὅλου ἔθνους. Εὐεργεταὶ πλουτήσαντες ἐκεῖ διέθεσαν χρήματα διὰ νὰ συντηρῶνται ἑλληνικαὶ σχολαὶ εἰς Μέτσοβον, Μελένικον, Καστοριάν, Τσαρίτσαιναν καὶ ἀλλαχοῦ.

Διὰ νὰ παραλείψωμεν τὰ τυπογραφεῖα καὶ τὰς ἑλληνικὰς ἐκδόσεις των ὑπενθυμίζομεν ὅτι εἰς τὴν Βιέννην ἐξεδόθη ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ «Ἐφημερίς» ἀπὸ τοῦ 1791, καθὼς κατόπιν ἀπὸ τοῦ 1812 ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» καὶ ἡ «Καλλιόπη».

Ἀρκοῦμεθα νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἀπλῶς τὶ ἐγένεον ἀπὸ τὸν ὀργανωμένον Ἑλληνισμόν τῆς Νοτίου Ρωσίας καὶ τῶν ἡγεμονιῶν. Ὑπενθυμίζομεν ἀπλῶς ὅτι μεγάλαι μορφαὶ τῶν χρόνων τοῦ ἀγῶνος ὁ Μαυροκορδατός, ὁ Ἰγνατίος Οὐγγροβλαχίας, ὁ Καποδίστριας, ὁ Κοραῆς αὐτός, ἐζῶν ἐξω τῆς Ἑλλάδος καὶ διεμορφώθησαν ἐντὸς τοῦ κοινοτικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τέλος ὅτι αὐτῇ ἡ Φιλικῇ Ἐταιρείᾳ συνεστήθη ἀπὸ ἀποδήμους Ἑλληνας οἱ ὅποιοι τὴν διέδωκαν, ἔμποροι αὐτοὶ καὶ εἰρηνικοὶ πατριῶται, πρωτίστως εἰς τοὺς ἀποδήμους.

Ἡ καταδρομὴ, ἡ ἀνάγκη, ἡ ἀναζητήσις, εὐμαρείας καὶ τῆς τύχης, τὸ ἀρχαῖον φιλαπόδημον πνεῦμα ἔφερον τοὺς Ἑλληνας εἰς τοὺς τέσσαρας ἀνέμους, ἀναζητοῦντας βελτίωσιν τῶν ἀφορήτων ὕρων τῆς ἐν τῇ ἰδίᾳ των ἀλλ' ὑποδούλω, πατρίδι διαβιώσεως. Ὅμως ἐκεῖ δὲν ἐλησμόνησαν ἑαυτούς, τὴν θρησκείαν των, τὴν παιδευσίν των, τὸν προορισμόν των, τοὺς ἀδελφούς των. Ἐζησαν δι' ἑαυτούς καὶ τοὺς ἄλλους, διὰ τὸ ἔθνος, διὰ τὴν μόρφωσίν των, τὰ τέχνα των, τὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Ἀπέδειξαν τὴν ζωτικότητά των, τὴν φιλοπατρίαν των, προδιέγραψαν διοικητικῶς τὴν ἰκανότητά των νὰ συμπήξουν κοινωνίας καὶ ἀνεξάρτητον κράτος. Καὶ ἀπέδειξαν ἐν πράγμασι τὴν ἑλληνικὴν ἐνότητα ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν των, ἐνό-

τητα αίματος, γλώσσης, καταγωγής, πίστεως, επιδιώξεων. Καί κατέστησαν εύρυτάτην παρά ποτέ τήν γεωγραφικήν καί πολιτιστικήν έννοιαν Ἑλλάς. Ταῦτα καί ἄλλα ὑφείλομεν εἰς τοὺς ἀποδήμους.

Β'. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΟΣ

Ἄς ἴδωμεν τώρα ποία ὑπῆρξεν ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀντιλήψεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας.

Σήμερον ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, αὐτομάτως περιλαμβάνομεν εἰς τὰ ὅριά της τὸν βίον καί τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἔθνους μας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, δηλαδὴ τῆς προϊστορίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεπτύχθησαν οἱ μῦθοι, μέχρι σήμερον. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ἀνήκει ἐξ ἴσου ἡ ἀρχαίικὴ ἐποχὴ, ἡ κλασσικὴ, ἡ ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί ἡ ἐπακολουθήσασα αὐτὴν ἑλληνιστικὴ. Ὁμοίως ὅλος ὁ Χριστιανικὸς κόσμος, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ, μέχρι τῆς κτίσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, καί ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ Βασιλείου Μακεδόνας, τῶν σταυροφοριῶν, τῆς ἀλώσεως τῆς Πόλεως. Τέλος ἡ ἱστορία μας συνεχίζεται διὰ τῆς τουρκοκρατίας, τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος καί τῆς προσφάτου ἐνδόξου δράσεως τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων τοῦ Πίνδου καί τῆς Κορέας. Καί ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ἔχει τὰς ρίζας της χίλια πεντακόσια χρόνια πρὸ Χριστοῦ εἰς τὰς ἐσχάτως ἀναγνωσθείσας πινακίδας τῆς Κνωσοῦ καί τῆς Πύλου καί κατέρχεται διὰ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, τῆς κλασσικῆς καί τῆς μετακλασσικῆς καί ἀλεξανδρινῆς λογοτεχνίας εἰς τὴν Χριστιανικὴν, τὴν βυζαντινὴν καί τὴν καθαρὴ νεοελληνικὴν. Οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ σήμερον τὴν ἐνότητα αὐτὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, καί ὑπάρχουν πολλοὶ δρόμοι διὰ τὴν ἀποδειχθῆ. Πλὴν τῆς ἱστορίας καί τῆς γλώσσης, καί τὰ ἔθιμα, αἱ παραδόσεις, τὸ ὕλικόν ποῦ ἐξετάζει μία νέα ἐπιστήμη, ἡ Λαογραφία, βοηθοῦν εἰς αὐτὴν τὴν διαπίστωσιν. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος εἶναι παλαιὸν κτῆμα τῆς ἱστορικῆς καί τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Πρὸ τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τόσον οἱ γράφοντες περὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὅσον καί οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ περιφρονημένου Βυζαντίου, ἐσταματοῦσαν, προκειμένου περὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὸ 146 π.Χ. Αὐτὸ ἦτο τὸ τυπικὸν ὄριον τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δηλαδὴ ἡ κατὰλήψις τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἡ μεσαιωνικὴ μας ἱστορία ἐθεωρεῖτο ὡς συνέχισις τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας, μολοντί τὸ Βυζάντιον ἑλληνικὰ ὠμιλοῦσεν, ἔγραφε καί ἐσκέπτετο. Τὸ ὅτι ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐκαλεῖτο «πιστὸς αὐτοκράτωρ Ρωμαίων», δὲν ἐσήμαινε παρά μόνον ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ Νέα Ρώμη. Ἡδὴ ὁ Ἱερὸς Φώτιος τὸν ἑνατον αἰῶνα δὲν ἐγνώριζε τὸ παράπαν λατινικά, καί ἀρκετὰ πρωτύτερα ὁ Καρλομάγνος εἶχεν ἐξυπνήσει εἰς τοὺς δυτικὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Πῶς ἤλθομεν εἰς αὐτὴν τὴν σύλληψιν τῆς ἐνότητος: Ποῖοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ εἰργάσθησαν διὰ νὰ ἐπιβάλλουν τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐνότητος εἰς τὴν ἐπιστήμην; Καὶ ποῖαν σημασίαν ἔχει ἡ ἐνότης τῆς ἱστορίας δι' ἡμᾶς;

Πρέπει πάλιν νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸν Φαλμεράιερ, ὁ ὁποῖος πρὸ ἑκατὸν τῶν χρόνων ἤρνήθη ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες κατέρχονται ἐκ τῶν ἀρχαίων, καὶ ὑπεστήριζεν ὅτι εἴμεθα νόθοι ἀπόγονοι φύλων ξένων, τὰ ὅποια κατήλθον κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἐρήμωσαν τὴν Ἑλλάδα. Αὕτῃ ἡ θεωρία τοῦ ἐκστραβισμού, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς πλέον δέχεται, ἐδημιούργησε τὴν γνωστὴν ἀντίδρασιν τῶν ἱστορικῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Γερμανὸς Τσιγκάιζεν καὶ ὁ ἰδιόκός μας Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Αἱ θεωρίαι τοῦ Φαλμεράιερ κατεπολεμήθησαν καὶ κατέπεσαν, ὁ δὲ Παπαρρηγόπουλος ἐπεχείρησεν ἔργον μέγα καὶ ἀθάνατον, τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Εἶναι ἡ πρώτη σύνθεσις εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἱστορικὸς σθηριζόμενος εἰς πηγὰς, ἔδωκε τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἔθνους μας ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ κατέστησε συνείδησιν εἰς ὅλους τοὺς ξένους ἐπιστήμονας ὅτι ἡ ἱστορία αὕτη εἶναι κοινὴ, τοῦ ἰδίου λαοῦ, ὁμιλοῦντος τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, καὶ ἔχοντος τὸ ἴδιον αἷμα, καὶ κινουμένου εἰς τὸν αὐτὸν γεωγραφικὸν χῶρον.

Ἔργον δικαιοσύνης εἶναι νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι ἂν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῶν πολιτικῶν κυρίως τυγῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διεπίστωσε τὴν ἐνότητά αὐτὴν, ἡ σύλληψις ὑφείλεται εἰς ἄλλους. Ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶχε πρωτίστως ὑπ' ὄψιν του τὸν Λευγάδιον λογοτέχνην καὶ ἱστοριοδίφην Σπυρίδωνα Ζαμπέλιον. Ὁ Ζαμπέλιος, ζήσας καὶ μορφωθείς εἰς Ἰταλίαν, ὅπου διεμορφώτο ἡ θεωρία τῆς ἐθνότητος καὶ ἔβραζεν ὁ Ρωμαντισμὸς, διείδε, πρὸ τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἐθνότης ἀνήρχετο εἰς τὸν μεσαιῶνα καὶ συνεδέετο μὲ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, μέσω τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ρωμαντισμὸς ἦτο κίνημα τὸ ὁποῖον εἶχε πολὺ μέγας ἐπιδράσεις εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν τέχνην. ἐβροῦθη δὲ εἰς τὸ νὰ ἐρευνηθῇ ὁ μεσαίων καὶ ἡ ἱστορία του, καὶ μάλιστα ἀπὸ λαϊκῆς πλευρᾶς. Ἐβροῦθησεν ἀκόμη νὰ μορφωθῇ τὸ ἐθνικὸν κίνημα, συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνὸς λαὸς ἔχει κοινὴν ἱστορίαν, κοινὸν αἷμα, κοινὴν θρησκείαν, κοινὰς παραδόσεις. Ἔτσι ζανατήραμεν τὸν ἑαυτὸν μας, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατελύθησαν αἱ μεγάλαι μοναρχίαι, ὅπως ἡ Ἀυστροουγγρική καὶ ἡ Ὀθωμανική, καὶ λαοὶ ὅπως ὁ Ἑλληνικὸς, ὁ Σερβικὸς, ὁ Ἰταλικὸς καὶ ἄλλοι, διὰ τῶν ὅπλων ἀπετίναξαν τὸν ζυγὸν καὶ δι' ἀπελευθερωτικῶν πολέμων ἔγνωσαν, κατὰ τὸ δυνατόν, τοὺς τέως δουλεύοντας ἑμαυτοὺς ὑπὸ τὸ αὐτὸ σιγήπτερον, εἰς ἐθνικὸν κράτος. Αὕτῃ ἡ διαμόρφωσις τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Βαλκανίων ἐπερρέασθη ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας καὶ ἐπερρέασαν αὐτήν. Δὲν περιορίσθημεν δὲ μόνον εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν διὰ τῆς ἐνότητος τῆς πολιτικῆς μόνον ἱστορίας. Μία νέα ἐπιστήμη, ἡ Γλωσσολογία, πατήρ τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Γεώργιος Χατζιδάκης, μᾶς ἔδωκε τὴν ἐνότητά ἀπὸ ἀπό-

ψεως γλώσσης, καταδείξασα, ὅτι ὅλα τὰ σημερινὰ ὀμιλούμενα νεοελληνικὰ ἰδιώματα ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν ρίζαν, τὴν Κοινήν. Μία ἄλλη, ἐπίσης νέα ἐπιστήμη, ἡ Λαογραφία κατέδειξε διὰ τῶν κυριωτέρων τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκπροσώπων, τοῦ Νικολάου Πολίτου καὶ τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, ὅτι τὰ νεοελληνικὰ ἔθιμα, αἱ παραδόσεις καὶ ὁ λαϊκὸς μας πολιτισμὸς ἀνάγονται διὰ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ἔτσι οὐδεὶς σήμερον μᾶς ἀμφισβητεῖ ὅτι κατέχομεν τὸν ἴδιον χῶρον τῶν ἀρχαίων, ὀμιλοῦμεν τὴν φυσικῶς ἐξελιχθεῖσαν γλῶσσαν των, εἴμεθα φορεῖς τοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τρεῖς καὶ πλέον χιλιετηρίδας, ἀνέχομεν τὸ βάρος τοῦ πορθμείου αὐτοῦ ἐκ τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν.

Θὰ ἤθελα ἐν τούτοις νὰ ὑπομνήσω ἐδῶ ἀκόμη δύο μεγάλους Ἕλληνας οἱ ὅποιοι πρὸ τοῦ Ζαμπελίου καὶ τοῦ Παπαρρηγοπούλου εἶχαν πλήρη συναίσθησιν τῆς ἐνότητος τῆς ἱστορίας μας. Ὁ εἰς εἶναι ὁ ἔθνικὸς μας ποιητής, ὁ Διονύσιος Σολωμός, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν καὶ εἰς ἄλλα ποιήματά του σαφῶς ταυτίζει τοὺς νέους καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἔτσι π.χ. δὲν δέχεται ὅτι ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος ὁ Μεγαπολίτης ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος τῶν Ἑλλήνων, καλεῖ δὲ τοὺς τριακοσίους τοῦ Λεωνίδα νὰ ἔρθουνε καὶ νὰ ἰδοῦν τὰ παιδιὰ τους, πῶσο μοιάζουνε μ' αὐτούς. Ἡ Ἐλευθερία, κατὰ τὸν Σολωμόν, βγαίνει ἀπὸ τὰ ἱερά κόκκαλα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, διότι ὁ ποιητής μας καὶ ἐγνώριζε καλύτερα καὶ ἐξετίμα περισσότερον τὰ κατορθώματα τῶν ἀρχαίων ἡρώων. Ἐν τούτοις ἡ ἴδια ἡ Ἐλευθερία—Ἑλλάς, κοιμισμένη κατὰ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, ξαναγεννᾶται κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν. Αὐτὸ ἦτο τὸ πνεῦμα τῶν λογίων τοῦ Ἀγῶνος καὶ εἰς αὐτὸ βέβαια συνετέλεσεν ἡ λογία παιδεύσις τοῦ Ἔθνους, τῆς ὁποίας μέτοχος ὑπῆρξε καὶ ὁ Σολωμός. Ὁ ποιητής μας τέλος εἰς ἓνα του ποίημα πού δὲν ἐτελείωσεν, ἔλαβε ὡς θέμα τὸν σύζυγον τῆς Ἀννης Κομνηνῆς, βυζαντινὸν στρατηγὸν Νικηφόρον τὸν Βρυένιον.

Πολύ σπουδαιότερα ὅμως εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ ἀνθρωπιστοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ τῆς ἀλώσεως Λαονίκου Χαλκοκονδύλη. Ὁ Χαλκοκονδύλης οὗτος, γράφων ὑπὸ τὴν σκιάν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Θουκυδίδου, τὸ β' ἡμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ὀμιλεῖ περὶ Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀδιακρίτως, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, διὰ τοῦ βυζαντινοῦ ὁ ὁποῖος ἔδωκε, μέχρι τοῦ νεοελληνικοῦ ὁ ὁποῖος τότε διεμορφεῦτο. Πολύ λοιπὸν πρὸ τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Ζαμπελίου, ἡ σύλληψις τῆς ἐνότητος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ὀφείλεται εἰς τὸν Λαόνικον Χαλκοκονδύλην, ἔξοχον πνεῦμα μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς.

Τελευταίως διεπίστωσα ὅτι ἤδη οἱ λόγιοι τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ὀμίλουν περὶ τῶν συγχρόνων των Βυζαντινῶν τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Βαλκανικῆς ὡς περὶ Ἑλλήνων μὴ διακρίνοντες αὐτούς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ αὐτὴ ἀντίληψις ἐπηρέασε βαθύτατα τοὺς λογίους τοῦ Ἔθνους κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας καὶ

ἐγένετο συντελεστῆς ἀξιόλογος τῆς διαμορφώσεως τοῦ πνεύματος τῆς ἐνό-
τητος τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς. Οἱ ὑπόδουλοι ἦσαν Ὀρθόδοξοι, καὶ εἰς τοῦτο
συνετέλει ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνας, διὰ τὴν γλῶσσαν, τὰς παραδό-
σεις, τὴν κοινὴν Ἱστορίαν. Τῆς ἱστορίας αὐτῆς εἶχον ἐπίγνωσιν καὶ, δυνάμεθα
νὰ εἰπώμεν, νοσταλγίαν. Ἡ κοινότης τῶν σκοπῶν τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ
1821 καὶ ἡ ταυτόχρονος περίπου ἐκρηξίς τῆς ἀπὸ τὰς Ἡγεμονίας μέχρι τὴν
Κύπρον, τὴν Κρήτην, τὴν Μακεδονίαν, δεικνύουν ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἐνότις εἶχεν
ὠριμάσει εἰς τὸν λαὸν ἐνωρίτερον παρὰ εἰς τοὺς θεωρητικοὺς τῆς Ἱστορίας.

Γ'. Ο ΑΓΩΝ ΩΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ

Τῷ 1809 ἦλθεν ὁ λόρδος Μπαίρον διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Ἑλλάδα.
Εἰς τὸ περίφημον ποίημά του τὸν Δὸν Ζουὰν καὶ εἰς τὴν τρίτην ᾠδὴν παριστᾷ
ἓνα Ἕλληνα ποιητὴν ὁ ὁποῖος ἀπληγισμένος καὶ παραπονεμένος διὰ τὴν σκλα-
βίαν τῆς πατρίδος του ἔχει ἐμπρὸς του ἓνα κρασποτότηρον καὶ κοντὰ εἰς ἄλλα
λέγει καὶ τὰ ἀκόλουθα λόγια : «Οἱ γυναῖκες μας χορεύουν ἀποκάτω ἀπὸ τὸν
ἥσκιο, βλέπω τὰ θέλητρα τῶν ματιῶν τους ἀλλ' ἔταν συλλογιζομαι ὅτι
θὰ γεννήσουν σκλάβους, γερμίζουν τὰ μάτια μου δάκρυα». Μ' αὐτὸ ἠθέλησε
νὰ εἶπῃ ὁ μεγάλος ρωμαντικὸς ὅτι ἡ ἀξία τῆς φύσεως καὶ τῆς ὁμορφιάς τῆς
Ἑλλάδος ἔχανετο ἐμπρὸς εἰς τὴν ἀσχήμιαν τῆς δουλείας. Δὲν ἐφραντάσθη ὅμως
πόσον πρόσκαιρον ἦτο αὐτὸ τὸ φαινόμενον καὶ ὅτι κατὰ τὸ 1809 κυρφορού-
μενα Ἑλληνόπουλα θὰ ἐζοῦσαν μετ' ὀλίγα ἔτη ἐλεύθερα, χάρις εἰς τοὺς ἀγῶ-
νας τῶν πατέρων των καὶ τῶν ἀδελφῶν των.

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἀπήντησεν εἰς τοὺς ὡς ἄνω στίχους τοῦ Δὸν Ζουὰν
τοῦ Μπαίρον μὲ τὰς περιφήμους στροφὰς 83 ἕως 86 τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευ-
θερίαν, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἐγράφη κατὰ Μάϊον τοῦ 1823 καὶ ἐτυπώθη
ἐντὸς τοῦ πολιορκουμένου Μεσολογγίου. Λέγει λοιπὸν εἰς ἀπάντησιν ὁ ἰδικὸς
μας βάρδος :

«Στὴν σκιὰ χεροπιασμένες, στὴν σκιὰ βλέπω κι' ἐγὼ
κρινοδάκτυλες παρθένες ὅπου κάνουνε χορό.
Στὸ χορὸ γλυκογυρίζουν ὠραῖα μάτια, ἐρωτικά,
καὶ εἰς τὴν αὔρα κυματίζουν μαῦρα, ὀλόχρυσα μαλλιά.
Ἡ ψυχὴ μου ἀναγαλλιᾶζει, πὼς ὁ κόρφος κάθε μιᾶς
γλυκοβύζαχτο ἐτοιμάζει γάλα ἀνδρείας κι' Ἐλευθερίας.
Μὲς στὰ χόρτα, τὰ λουλούδια τὸ ποτῆρι δὲν βασιτῶ
Φιλελεύθερα τραγοῦδια σὰν τὸν Πίνδαρο ἐκφωνῶ».

Ὡστε ὁ ποιητῆς τώρα δὲν πίνει γιὰ νὰ ξεχάσῃ, τὴ σκλαβιά. εἶναι
γεμᾶτος ἐνθουσιασμόν καὶ ὑπερηφάνειαν διὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸ σῆ-
θος του φουσκώνει ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς Ἐλευθερίας, τὸ δὲ στόμα του μετα-
«ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Ε. Καλιτσουάκη, Τόμος 40δς (1960), Τεύχος Α'

βάλλεται εἰς πινδαρικόν, προκειμένου νὰ δοξάσῃ τὴν θεάν. Μέσα τοῦ ξαναζῆ ὁ ἀρχαῖος κόσμος, τὰ ἱερά κόκκαλα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ποία διαφορὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ ἐδόξασαν τὴν πατρίδα εἰς τὰς Θερμοπύλας καὶ αὐτῶν ποὺ πολεμοῦν τώρα διὰ νὰ τὴν κάμουν πάλιν ἐλευθέραν καὶ ἀνεξάρτητον; Μόνον χρονική.

«ὦ τριακόσιοι! (λέγει εὐθύς μετὰ τοὺς ἀνωτέρω στίχους ὁ Ποιητής), σηκωθῆτε, καὶ ξανάλθετε σ' ἐμᾶς. Τὰ παιδιά σας θέλ' ἰδῆτε πόσο μοιάζουσε μ' ἐσᾶς.

Διαρκούσης λοιπὸν τῆς Ἐπαναστάσεως, τὸ Ἔθνος διὰ τοῦ μεγαλυτέρου ἐκπροσώπου τῆς τέχνης καὶ τοῦ λόγου, διεκλήρυσεν ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἐπολεμοῦσαν ἦσαν οἱ ἴδιοι, ὡς λαός, οἱ παλαιοὶ Ἕλληνας καὶ ὅτι τὸ Ἔθνος δὲν εἶχεν ἀποθάνει, ἡ Ἐλευθερία ἐξεπορεύετο ἀπὸ τὰ ἱερά των ὀσᾶ, τὴν πνευματικὴν των δηλαδὴ κληρονομίαν.

Ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν παραλλήλως τὸν Κοραῖν, ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς πρωτεύουσας ἐνθαρρύνοντα τοὺς μαχομένους Ἕλληνας, ἐκπρόσωπον ἐκείνων τῶν διδασκάλων καὶ μελετητῶν τῆς ἀρχαίας σοφίας, ἡ ἐντύπωσίς μας δὲν θὰ ᾖτο διάφορος. Εἶχεν ἄλλωστε ἐργασθῆ ὁ σοφὸς Χῖος διὰ τῆς ἐκδόσεως καὶ διὰ δόσεως ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ὥστε τὸ ἔθνος νὰ καταστήσῃ ἰδίαν αὐτοῦ συνείδησιν τὴν παράδοσίν του τὴν πνευματικὴν. Βεβαίως οἱ πολέμαρχοι, οἱ καπετανεοὶ, τὰ παλληκάρια, οἱ μπουρλοτιέρηδες, δὲν ἐγνώριζον πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, τὸν ὅποιον ἐθαύμαζον μόνον ἐξ ἀκοῆς καὶ ὄχι ἐκ μελέτης. Πλῆθος ὅμως λογίων ἢ λογιωτέρων ἀπλῶς ἐτέθη, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄνδρες ὡς ὁ Ἀνδρέας Κάλβος, ὁ Θεόφιλος Καίρης, ὁ Γεώργιος Τερτσέτης, διὰ νὰ περιορισθῶ εἰς τὴν διαφορωτάτην ταύτην τριάδα, ἔβηκαν τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἀγῶνος, διδάσκοντες, κηρύττοντες, ψάλλοντες, ἀπομνημονευματογραφοῦντες ἀκίμη τὸν Ἀγῶνα. Τὰ πρῶτα θύματα τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπῆρξαν οἱ νεαροὶ φοιτηταὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων οἱ ἀπαρτίσαντες τὸν Ἱερὸν Λόγον καὶ πεσόντες εἰς τὸ Δραγατσάνι. Ἐκτοτε οὐδεὶς λόγιος ἔμεινεν ἀσυγκίνητος καὶ πάντες παρέσχον ὅ,τι τὸ σαρκίον καὶ τὸ πνεῦμα ἀμιλλώμενα ἠδύναντο νὰ δώσουν. Γραφειοκράται, κληρικοὶ, διδάσκαλοι, πανηγυρισταί, δημοδιδάσκαλοι, ἀναφοροσυντάκται, νομοτέχνη καὶ ὑπάλληλοι, ποιηταὶ καὶ πολέμισται διέθησαν τὰς γνώσεις των, τὴν σαφήνειαν τῆς ἐκφράσεώς των, τὴν εὐφυῆν των, τὴν πίστιν των εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἔθνους. Οὐδενὸς διέφρευγε τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ᾗτο γεγονός μέγα, ὄχι ἀπλῶς διὰ τὰς ἡμέρας των καὶ διὰ τοὺς ἑαυτοὺς των, ἀλλὰ διὰ τὴν ἱστορίαν, δηλαδὴ διὰ τὴν αἰωνιότητα. Ἐπρόκειτο ν' ἀναστηθῆ ἡ Ἑλλάς, ὄχι ἀπλῶς διὰ τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν φερεμάτων, οὐδὲ διὰ τῶν βιβλίων μόνον καὶ τῶν εἰκόνων. Ἐπρεπε νὰ ἐνσαρκωθῆ τὸ πνεῦμα τοῦ ἡρωϊσμοῦ, τῆς ἀνταπαρνίσεως, τῶν μεγάλων κα-

τορθωμάτων, νὰ ἐξαρθῇ ὁ θνητὸς ἄνθρωπος μέχρι τῶν κορυφῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ νὰ γίνῃ πρὸς τοὺς θεοὺς ἰσοστάσιος.

Πόσῃ αἰγλῆν, πόσῃ φήμην, πόσῃ δόξαν εἶχεν ἐκεῖνος ὁ μακρινὸς κόσμος πού θ' ἀνεγεννᾶτο. Ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ ἐφοροῦσε φουστανέλλα, τὸ ἐθνικὸν ἔνδυμα τῶν νέων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἔστρεφε τὸ κεφάλι του μετὰ τὴν ἀρχαίαν περικεφαλαίαν. Ὑδραϊκὸν πολεμικὸν πλοῖον ὠνομάζετο Θεμιστοκλῆς. Τὰ ἔγγραφα τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν ἐσφραγίζοντο μετὰ κρατικὴν σφραγίδα φέρουσαν τὴν Ἀθηνᾶν δορυφοροῦσαν μετὰ κράνους πολεμικοῦ, σύμβολον τῆς ἐνόπλου συνέσεως! τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπερῆσπιζεν ἥρωα καλούμενος Ὀδυσσεύς!

Ὅτ᾽ αὐτῷ ἐπιτραπῆ ὁμως νὰ μεταφέρω ἐδῶ χαρακτηριστικὰ τμήματα ἀπὸ τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀγραμμάτου Μακρυγιάννη, διὰ νὰ δείξω πῶς ἠσθάνοντο οἱ ἄπλοῖ καὶ γενναῖοι ἥρωες εἰς τοὺς ὁποίους ὀφειλομένην τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους. Καταφέρεται κατὰ τῶν ξένων πού ἐμποδίζουν τὴν ἀνάστασιν τῆς Πατρίδος καὶ προσπαθοῦν νὰ τοὺς «σβύσουνε, νὰ μὴν ξαναεπιπθοῦν Ἑλληνες». Ὅλοι λέγει, «οἱ προκομμένοι ἄντρες τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, οἱ γοναῖγοι ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Λυκούργος, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Λεωνίδας, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Δημοσθένης καὶ οἱ ἐπίλοιποι πατέρες γενικῶς τῆς ἀνθρωπότητος κοπίαζαν καὶ βασανίζονταν νύχτα καὶ ἡμέρα μετὰ ἀρετῆ καὶ εὐλικρίνειας, μετὰ καθαρὸν ἐνθουσιασμόν νὰ φωτίσουνε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ τὴν ἀναστήσουν νὰ ἔχῃ ἀρετῆ καὶ φῶτα, γενναϊότητα καὶ πατριωτισμό. Ὅλοι αὐτῆνοι οἱ μεγάλοι ἄντρες τοῦ κόσμου κατοικοῦνε τόσους αἰῶνες εἰς τὸν Ἄδη σ' ἓνα τόπον σκοτεινὸν καὶ κλαῖνε καὶ βασανίζονται διὰ τὰ πολλὰ δεινὰ ἔπου τραβᾶει ἡ δυστυχισμένη μερικὴ πατρίδα τους. Χάνοντας αὐτῆνοι ἐχάθη κι' ἡ πατρίδα τους ἡ Ἑλλάς, ἔσβησε τὸ ὄνομά της. Μιὰ φοῦστα ἀπόγονοι ἐκείνων τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων χωρὶς ντυφέκια καὶ πολεμοφόδια καὶ τᾶλλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, ξεσκεπάσαμεν τὴν μάσκα τοῦ Σουλτάνου». Συνεχίζει ὁ Μακρυγιάννης λέγων ὅτι οἱ ξένοι ἐδημιούργησαν πατρίδας μετὰ τὰς ὁποίας ἐξησθένησαν τὸ ὑπὲρ τῶν Εὐρωπαίων καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ μαχόμενον ἔθνος. «Ὅμως τοῦ κακοῦ κοπιᾶζετε. Ἄν δὲν ὑπάρχει σὲ σᾶς ἀρετῆ, ὑπάρχει ἡ δικαιοσύνη τοῦ μεγάλου Θεοῦ τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέα. Ἐκείνου ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἔσωσε καὶ θέλει μᾶς σώσει!»

Ὅτῳ ἐπίστευον οἱ ἐγγράμματοι καὶ οἱ ἀγράμματοι, οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ πολεμισταὶ τὴν ἀνάστασιν ἔθνοια ὡς ἔργον θείας δικαιοσύνης τὸ ὁποῖον οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ μῆταιώσῃ, συνέδεδον δὲ τοὺς ἰδίους των ἀγῶνας πρὸς τὰ μεγάλα τοῦ παρελθόντος ὑποδείγματα καὶ ἀνεγνώριζον εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ζῶσαν τὴν θεῖαν, τὴν ἀθάνατον, τὴν ἀκαταγώνιστον Ἐλευθερίαν—Ἑλλάδα.

Δ'. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Τί φυσικώτερον σήμερον ἀπὸ τὸν θαυμασμόν τοῦ Παρθενῶνος, ἀπὸ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν Παλλάδα, τὸν Ὅμηρον, τὸν Πλάτωνα, τὰ ὑπόλοιπα τῆς τέχνης τοῦ Φειδίου, τοῦ Πραξιτέλους τοῦ Σκόπα; Καθὼς ἀνετράφημεν ἅλοι εἰς τὴν κλασσικὴν παιδείαν, καθὼς ἔχομεν μέσα μας τὰς πλάνας τοῦ Ὀδυσσεως, τὴν ἀριστοτελικὴν «ὄρεξιν τοῦ εἰδέναι», τὸ ἀπολλώνιον φῶς ἀντιμαχόμενον πρὸς τὴν διονυσιακὴν σταφυλὴν, δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τοὺς ἑαυτοὺς μας ζένους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, τὴν σκέψιν τῆς, τὴν αἴσθησίν τῆς, τὰ μνημεῖα τῆς, ἀκόμη καὶ τὸν μυθικὸν τῆς κόσμον. Τί θὰ ὑπελείπετο εἰς ἡμᾶς ἂν μᾶς ἀφαιροῦσε κανεὶς τὴν ἀρχαιότητα; Ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐξίσωσε τὸ «ἑλληνικὸν» πρὸς τὴν εἰδωλοατρίαν, ἀνεβίβασε τὴν ἀρχαίαν σκέψιν πρὸς τὸν δογματικὸν τοῦ λόγον καὶ ἐνέδυσσε μὲ τὸ αὐτὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα τὴν νέαν λατρείαν. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἀπέθανε φυσιολογικῶς, χαμαὶ ἔπεσεν ἡ δαίδαλος αὐλὴ τῶν Δελφῶν, καὶ ὁ Φοῖβος Ἀπόλλων οὐκέτι ἔχει καλύβην, οὐ μάντιδα δάφνην. Ἀλλὰ τὸ δροσερὸν ὕδωρ λαλεούσης πηγῆς, ἀπενευματώθη καὶ ἔχει τὴν χάριν νὰ ζωογονῇ καὶ νὰ δροσίξῃ ἀκόμη. Καὶ ἡ ἐνέργειά του δὲν εἶναι μόνον τοπικὴ περιωρισμένη εἰς τὰ ὄρια αὐτὰ τῆς κληρονομουμένης γῆς. Ἑλληνες αἰσθάνονται ὅσοι μετέχουν τῆς ἡμετέρας παιδεύσεως, καθὼς ἤδη εἶπεν ὁ ἀρχαῖος ρήτωρ. Ὅσοι ἀναπαύονται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὠραιότητα, ἀκονίζουσι τὸ πνεῦμα των εἰς τὴν Ἑλληνικὴν σκέψιν, φιλοσοφοῦν, πολιτεύονται ἐλευθέρως καὶ ἀγαποῦν τὴν πατρίδα, τὴν δημιουργὸν τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ἀληθοῦς, τὴν Ἑλλάδα. Καὶ εἴαν τινες ἐξ αὐτῶν κατελάμβανε δέος ἐὰν περιεβάλλοντο μὲ τὸν τίτλον τοῦ Ἑλληνοσ, ποῦ δὲν τοὺς ἀνῆκει ἐκ γενετῆς, εἶναι φίλοι μας μόνον, Φιλέλληνες.

Αὐτὴ ἡ μοναδικὴ λέξις μὲ τὸ πλατὺ νόημα δὲν περιορίζεται ἀπλῶς νὰ δηλώσῃ τοὺς πολιτικούς μας συμπαραστάτας, τοὺς φίλους τῶν δικαίων μας, τοὺς θαυμαστάς τῶν ἀγῶνων μας, ἐκείνους ποῦ ἐπολέμησαν καὶ εἰργάσθησαν δι' ἡμᾶς. Διότι πέραν τῶν ὑπηρεσιῶν, τῶν ἀγῶνων, τῆς κατανοήσεως, φιλέλληνες εἶναι πρωτίστως ὅσοι ἐξῆσαν ἢ ζοῦν ὡς βίωμα τὴν πνευματικὴν Ἑλλάδα, τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν Τέχνην, τὰ γράμματα καὶ τὸν στοχασμὸν, πλαισιωμένα μέσα εἰς τὴν ἀττικὴν γῆν, ἢ τὰ ἀέρινα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὸν διαυγῆ καὶ ἐκτυφλωτικὸν ὀρίζοντα τῆς Ἑλλάδος, τὸν ἀθάνατον χῶρον ὅπου παλαιόθεν ἀνεπτύχθησαν. Ἐκεῖνοι εἰς τοὺς ὁποίους τυχοδιωκτικὴ διάθεσις ἢ ρωμαντικὴ περιπλάνησις, ἢ ἀκόμη ψυχρὸς πολιτικὸς ὑπολογισμὸς ἀπουσίαζον, ἢ τοῦλάχιστον ἤρχοντο εἰς δευτέραν μοῖραν, ἐνῶ ἡ πνευματικὴ διάθεσις ἦτο τὸ κίνητρον καὶ ὁ ὁδηγὸς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς. Καλλιτέχναι, ἐπιστήμονες, ποιηταὶ καὶ ἐκκλησιαστικοί, ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ στρατιωτικοί, τῆς θεωρίας καὶ τῆς δράσεως προσανατολιζόμενοι πρὸς τὸν πνευματικὸν πολικὸν ἀστέρα. ὁ ὁποῖος

θὰ τοὺς ἔφερον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ καθαροῦ πνεύματος, τὴν Ἑλλάδα. Αὕτῃ ἢ Ἑλλάς εἶναι βέβαια ἐντοπισμένη χρονικῶς εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, τοὺς αἰῶνας τῶν μεγάλων κατορθωμάτων καὶ τῶν τεραστίων ἐπιτευγμάτων. Ὁ Παρθενών, ὁ Μαραθών, ἡ Σαλαμίς, ἡ δημοκρατία, ὁ πλατωνικὸς ἔρωσ, ὁ μεταφυσικὸς στοχασμός. Ὅμως προεκτείνεται καὶ ὁ χῶρος καὶ ὁ τόπος πού κατέρχεται μέχρις ἡμῶν τῶν ἐπιβιούντων καὶ ἐπαληθευόντων τὰ πρότυπα καὶ τοὺς προγόνους. Ὁ Νεοέλληνας γεωργός, ναυτίλος, βοσκός, εὐρίσκειται πλησιέστερον πρὸς τοὺς κλασσικοὺς ἀπὸ τὸν λόγιον καὶ τὸν διδάσκαλον, καὶ μέσα εἰς τοὺς ἀπλοῦς αὐτοὺς ἀνθρώπους σφύζει με τὴν αὐτὴν δύναμιν ἢ ἴδια ζωὴ πού ἐξῆσαν οἱ μεγάλοι Ἐκεῖνοι, οἱ ἀρχαῖοι. Εἰς τὰ ἔθιμα τῶν συγχρόνων μας ἀνευρίσκονται πολλοὶ ἀρχαῖαι συνήθειαι, καὶ καθὼς ὁ ἴδιος ἥλιος λάμπει εἰς τὰ αὐτὰ βουνά, καὶ αὕτῃ θάλασσα κτυπᾷ τὰ ἴδια ἀκρογιάλια. αἱ ἀναμνήσεις καὶ ἡ ζωὴ συμπλέκονται ἀξεδιάλυτα, καὶ τὸ Μεσολόγγι μετὸ Ἀρχάδι συγγέονται μετὴν Σαλαμίνα καὶ τὰς Πλαταιάς, καθὼς οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ ἡ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία ἀναμειγνύονται καὶ ταυτίζονται μετὸς μηδικοῦ πολέμου καὶ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ Κολοκοτρώνης φορεῖ περικεφαλαίαν καὶ τὸ ἰσραηλῆν πολεμικὸν πλοῦτον ὀνομάζεται τώρα «Θεμιστοκλῆς». Καὶ μεταξύ τῶν ἡρώων πού πολεμοῦν ἑκατὸν σαράντα χρόνια, θὰ εὕρησ οὐ μόνον τὰ ὀνόματα Ἀχιλλεύς, Λεωνίδας, Ἐπαμεινώνδας, Ἀλέξανδρος, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀλήκην συνδυασμένην μετὴν ἀρετῆν τῶν ἀρχαίων. Ἐάν δὲν εἴμεθα Ἕλληνας, θὰ ἐγινόμεθα Φιλέλληνες ἡμεῖς οἱ ἴδιοι, ἀφοῦ πνευματικῶς συνεχίζομεν τὴν δρᾶσιν ἐκείνων. Καὶ δὲν δημιουργοῦμεν μόνον ἱστορίαν, καθὼς πλάττομεν τὴν ζωὴν ἀλλὰ ἀπαθανατίζομεν, τὴν τραγουδοῦμεν, τὴν διηγούμεθα, τῆς δίδομεν μορφήν, καθὼς Ἐκεῖνοι.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς ἑπαναστάσεως ὁ πνευματικὸς Φιλελληνισμὸς διαμορφώνει ἕνα νέον νόημα. Λαὸς ἀρχαῖος, μορφοποιήσας τὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, δουλεύει ἐπὶ αἰῶνας καὶ καταπιέζεται ἀπὸ τοὺς μωαμεθανοὺς καὶ τοὺς ἀσιάτας. Ὅμως εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔχει δικαίωμα νὰ ζῆσῃ ἐλεύθερος, μετὸς ἰδικοῦς του θεσμοῦς, μετὸν ἰδικόν του πολιτισμόν. Ἐχει δικαίωμα νὰ μορφωθῇ, νὰ μάθῃ τὰ γράμματα πού ὁ ἴδιος ἐκαλλιέργησε, νὰ γνωρίσῃ τὴν σκέψιν τῶν προγόνων του, νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν σοφίαν των. Νὰ παραδειγματισθῇ ἀκόμη ἀπὸ μίαν ἐνδοξον ἱστορίαν τὴν ὅποιαν ἔσχεν, ἢ ὅποια θὰ τὸν διδάξῃ πῶς ἀντιστέκονται οἱ λαοὶ εἰς τοὺς ἐπιδρομεῖς καὶ τοὺς τυράννους, πῶς ἀντιμετωπίζουσι τὸν θάνατον, τί εἶναι ἡ αὐτοθυσία καὶ ὁ ἡρωϊσμός. Ποῖος εἶναι ἀντιμέτωπος εἰς τὴν πρόοδον, τὴν ἀναγέννησιν τοῦ λαοῦ αὐτοῦ; Ποῖος θὰ τὸν ἐμποδίσῃ ν' ἀπολαύσῃ τὸν Ὅμηρον, νὰ διδαχθῇ ἀπὸ τὸν Πλούταρχον; νὰ μάθῃ τὴν ἱστορίαν του ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην; Ποῖος θὰ τοῦ ζοφώσῃ τὸν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους τὸν νοῦν, τὴν δραματικὴν συγκίνησιν πού ἔμποροῦν νὰ δώσουν οἱ τραγικοὶ ποιηταί; Ὁ Νεοελληνικὸς λαὸς ἔχει πρωτίστως τὸ

δικαίωμα νὰ γνωρίσῃ τὰς ρίζας του, τοὺς προγόνους του, τὰ ἔργα των, τὰ ἀριστουργήματά των. Σχολεῖα θέλει καὶ διδασκάλους, βιβλία ἐπιθυμεῖ καὶ ἡμερησίως, τυπογραφεῖα καὶ μάθησιν καὶ παιδείουσιν ὁ Νεοέλλη. Καὶ ποῖος γνωρίζει; Εἰς μίαν Εὐρώπην αἰμάσσοσαν ἀκόμα ἀπὸ πολέμου, ἀπὸ ἐμφυλίουσ παραγμοῦ, ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν ἑπανάστασιν, ἴσως αὐτὸς ὁ μικρὸς λαὸς μὲ τὰς μεγάλας ἀναμνήσεσιν νὰ δώσῃ πάλιν ἓνα νέον Ἑπαμεινώνδαν ἢ ἓνα νέον Ἀλέξανδρον, ἔστω ἓνα μεγαλοπράγμονα καὶ μεγαλόπνοον Περικλῆ. Ἀσφαλῶς ὁμως θὰ δώσῃ νέους ψάλτας, ποιητὰς καὶ μουσικοῦς. Ἡ λύρα τοῦ Ἀπόλλωνοσ θὰ ἠχήσῃ καὶ πάλιν καὶ ἡ μολπὴ τῆσ ἑλληνικῆσ Μούσῃσ θὰ καλύψῃ τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον. Ὁ τυφλὸς Ὅμηροσ θὰ ἴδῃ ἀναγεννωμένην τὴν ἀπλότητα τῶν τρωϊκῶν χρόνων καὶ ὁ ὑφιπετῆσ ὡσ ἀετὸσ Πίνδαροσ τὸ μεγαλεῖον τῆσ αἰωνίασ ποιήσεωσ, ἡ ὁποῖα ὑμνεῖ τὸ κάλλοσ καὶ τὸ σφρίγοσ τῆσ ψυχῆσ καὶ τοῦ σώματοσ.

Ἐλάχιστοι περιηγηταί, φυσιοδίφαι, ἱατροί, γεωγράφοι, στρατιωτικοὶ καὶ ναυτίλοι εἶχον γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τοὺς ὑποδούλοσ Ἑλληνας. Βεβαίωσ οἱ σύγχρονοι ἀπεῖχον ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τοῦ πέμπτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνοσ καὶ ἀπὸ τὰσ φιλοσοφικὰσ συζητήσεσ τῶν πλατωνικῶν ἢ τῶν περιπατητικῶν. Ἀλλ' εἰσ τὰ βουνα ὑπῆρχον ἀπλισμένα παλληκάρια καὶ εἰσ τὰσ πόλεισ ἀρχαιομαθεῖσ καλαμαράδεσ, ποῦ ἐγνώριζον καὶ ἐμπράκτωσ ἀνίστων τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν καὶ γλῶσσαν. Ὅχι, αὐτὸσ ὁ λαὸσ δὲν εἶχεν ἐκφυλισθῆ, δὲν εἶχε λησμονῆσει τὴν καταγωγὴν του, δὲν εἶχεν ἐξοφλήσει μὲ τὴν ζωὴν, δὲν ἐπέπρωτο νὰ μείνῃ δοῦλοσ τῶν μουσουλμάνων ἐπὶ πολὺ. Ἡ Ἐλευθερία ἦτο δι' αὐτὸν γλυκὺ δράμα καὶ βεβαία ἐλπίσ. Καὶ καθῆχον τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἦτο νὰ βοηθήσουσ ν' ἀναστῆ. Διότι ἐκτὸσ τῶν ἀρχαίων δεσμῶν τοῦ φωτόσ τῆσ παιδείασ, ὑπὸ τὴν λάμπσιν τοῦ ὁποῖου ηὔξῆθη ἡ Δύσισ, ἐκτὸσ τοῦ συνεκτικοῦ δεσμοῦ τοῦ Ἑλληνορωμαῖκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ λαὸσ αὐτόσ εἶχε καὶ ἄλλο τὸ ἐπίκοινον μὲ τοὺσ Εὐρωπαίουσ. Ἦτο λαὸσ χριστιανικόσ, πιστεύων εἰσ τὸν αὐτόν Θεὸν εἰσ τὸν ὁποῖον ἐπίστευον καθολικοὶ καὶ προτεστάνται, οἱ Χριστιανοὶ τῆσ Δύσεωσ. Καὶ ὁ σταυρόσ ἦτο σύμβολον δικαιοσύνησ καὶ θυσίασ. Ἐπρεπε λοιπὸν ν' ἀναστῆ ἡ Ἑλλὰσ τῶν συγγραφέων, τῶν φιλοσόφων, τῶν καλλιτεχνῶν, ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλὰσ τοῦ πνεύματοσ καὶ τῆσ Ἀγάπῃσ. Ν' ἀναστῆθῆ μὲ τὴν παιδείαν καὶ μὲ τὰ ὄπλα. Ἡ παιδεία θὰ παρεσκευάζε τὴν ἀνάστασιν, ἡ δύναμισ θὰ τὴν ἐπραγμάτωνεν. Ἡ Ἐλευθερία ἦτο κατὰ τὰσ ἡμέρασ ἐκείνασ τὸ ὄνειρον τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, καὶ ἀπέβῃ δι' ἡμὰσ ἡ τροφὸσ τοῦ Φιλελληνισμοῦ. Ἐνὸσ Μπάίρον, ἐνὸσ Οὐγκῶ, ἐνὸσ Οὐίλλιαμ Μύλλερ, εὐγενῶν ψυχῶν, αἱ ὁποῖαι ὠνευρεῦθησαν τὴν Νέαν Χριστιανικὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τὰ ἔχνη τῆσ ἀρχαίασ.

Ε'. ΚΟΡΑΗΣ, ΛΟΓΙΟΙ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ

I

Ἡ ἐτοιμασία τοῦ ἀγῶνος ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς εἶναι πολὺπλευρος, σχολικὴ καὶ ἐξωσχολικὴ, διὰ βιβλίων, διὰ ποιημάτων, διὰ τῆς ἐκδόσεως συγγραφέων, ποὺ ἐπηρέαζον τὸ πνεῦμα τῶν ὑποδούλων. Ἡ χάρις τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ π.χ. δὲν εἶναι ἀπλῶς μία προδιατύπωσις τῆς σχεδιαζομένης Νέας Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως τὴν συνέλαβε τὸ ἀνήσυχον πνεῦμα τοῦ Θεσσαλοῦ πρωτομάρτυρος. Ἡ παράθεσις τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων, τῶν νομισμάτων, ἡ ἔκτασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοῦ Δουναβέως μέχρι τῆς Ἀφρικῆς, δεικνύουν ὅτι ὁ Ρήγας ἐννοεῖ εἰς τί ἐπρεπε νὰ ἀποβλέψωμεν : ἀρχαία Ἑλλάς ἐνδεδυμένη τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς δυνατότητας τοῦ μέσου αἰῶνος.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τὰ βιβλία ποὺ ἐτυπώνοντο εἰς τὴν Ἰταλίαν, Αὐστρίαν, τὰς Ἡγεμονίας καὶ ἀλλαγῶν, ἐφωδίαζαν τὸ Ἔθνος μὲ τὰ ἀπαραίτητα φῶτα τῆς γνώσεως, δηλαδὴ τοὺς διδασκάλους μὲ βοηθήματα καὶ τοὺς μαθητὰς μὲ μέσα διὰ νὰ μορφωθοῦν. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐγράφοντο ἀπὸ σοφοῦς Ἑλληνας, οἱ ὅποιοι εἶχον διαφύγει τὸν κλοιὸν τῆς ἀπαιδευσίας καὶ ἤνοιγον πρὸς τὸ φῶς τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ προγονικῆς μορφώσεως τοὺς ὀφθαλμοὺς των. Πολλάκις δὲ ἐξεδίδοντο δαπάναις ὁμογενῶν, ἐμπόρων ἐγκατεστημένων εἰς τὴν Ρωσίαν, ὅπως οἱ Ἡπειρῶται ἀδελφοὶ Ζωσιμαῖδες, ἢ εἰς Λιβόρνον καὶ ἄλλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις. Διὰ τῶν βιβλίων αὐτῶν ἐφωδίαζοντο τὰ σχολεῖα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καθὼς καὶ ἐκεῖνα τοῦ ἀποδῆμου, ἰδρύματα εἰς τὰ ὁποῖα ἐγένετο ἤδη σοβαρὰ ἐργασία διὰ τὴν μόρφωσιν.

Ἐκτὸς τῶν ἐκπαιδευτικῶν βιβλίων, σχολικῶν καὶ ἐκδόσεις συγγραφέων, ἐκτὸς τῶν θρησκευτικῶν καὶ λειτουργικῶν, κάποτε ἐκυκλοφόρει καὶ κανὲν πολιτικὸν φυλλάδιον, τὸ ὁποῖον ὠμίλει περὶ ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἔθνους. ἀπέκρουε τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐθελοδουλείας καὶ ἐνεθάρρυνε τοὺς ὑποδούλους, τὸ κυριώτερον εἶναι Ἄνομου τοῦ Ἑλλήνος, ἢ Ἑλληνικῆ Νομαρχία, τυπωθεῖσα ἐν Ἰταλίᾳ τῷ 1806, δεκαπέντε ὅλα ἔτη πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως. Ποῖος ἀκριβῶς εἶναι ὁ συγγραφεὺς του δὲν γνωρίζομεν εἶναι ὅμως ἐκτὸς ἀμφιβολίας ὅτι εἴη εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἐγνώριζε τὰ ἠπειρωτικὰ πράγματα, ἤλεγχε μετὰ σφοδρότητος, εὐαισθησίας, ἤλπιζε καὶ ἐκήρτυτε τὴν ἀνάστασιν τοῦ Ἔθνους, προήρχετο ἐκ τοῦ κύκλου τῶν συναγωνιστῶν τοῦ Ρήγα καὶ ὠνειρεύετο νομαρχίαν, δηλαδὴ ἐλεύθερον κράτος, ὅπου κυρίαρχος δὲν θὰ ἦτο ἡ ἀβθαιρεσία καὶ ἡ βία, ἀλλ' ὁ νόμος. Ἱστορικοὶ συγγραφεῖς διεφώτισαν τὸ Ἔθνος περὶ τῆς ἀρχίας του ἱστορίας (ἡ Βυζαντινὴ ἐθεωρεῖτο τότε ὡς ἐποχὴ καταπτώσεως), ἐνῶ ὁ λαὸς ἀνεγίνωσκε τρία ἐθνικὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα εὐρυτάτης κυκλοφορίας : 1) τὸν Ἐρωτόκριτον, ὅπου διακρίνονται τὰ πριγκιπόπουλα τοῦ Βυζαντίου, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, 2) τὴν χρονογραφίαν τοῦ Ψευδοδωροθέου Μονεμβασίας, διὰ τῆς ὁποίας ἐμάνθανε τὴν

ιστορίαν τῶν ἀρχαίων, μέσων, νέων, καὶ 3) τὸν Βίον ἢ τὴν φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

“Ὅλους μαζί ὅμως τοὺς λογίους, τοὺς ιστορικούς, τοὺς διδασκάλους, τοὺς ἐκλαϊκευτάς. ὑπερέβαλεν ὁ Χίος Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἐκ Σμύρνης, γεννηθεὶς τῷ 1748. Ὁ Κοραῆς ἀπὸ οἰκουγένειαν ἐμπόρων καὶ λογίων ἡσχολήθη πρῶτον μὲ τὸ ἐμπόριον καὶ κατόπιν ἐσπούδασεν ἰατρικὴν. Αἱ δύο αὐταὶ ἀπυστολαὶ τοῦ τὸν ἔφεραν εἰς τὴν Ὀλλανδίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, ὅπου ἀντελήφθη τί θὰ πῆ πολιτισμὸς καὶ ἐλευθερία. Δὲν ἐδέχθη λοιπὸν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Σμύρνην διὰ νὰ ἐξασκῇ τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα, οὐδὲ ν’ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῶν σχολείων τῆς Ἰωνίας. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ μὲ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς — συνήθως εἰς τοὺς ἰατροὺς τῆς ἐποχῆς — καὶ τὸ φυσικὸν φιλολογικὸν τοῦ τάλαντον, ἡ ἀκεραϊότης, ἡ φιλοπατρία του, ἡ μεγαλοφυΐα του τέλος, ἔστρεψαν αὐτὸν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας φιλολογίας καὶ τὴν δι’ αὐτῆς ἐξυπρέτησιν τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἑλλήνων. Φύσει φιλελεύθερον πνεῦμα, ζήσας τὰς φρικιαστικὰς ὥρας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους καὶ ἐγκυκλοπαιδιστάς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ὁ Κοραῆς δὲν ἐσταμάτησεν ἀπλῶς εἰς τὴν τύπωσιν καὶ διάδοσιν τῶν συγγραφέων. Πρῶτον ἀνέλαβε μέγα ἔργον κριτικῆς ἀποκαθάρσεως τῶν κειμένων, ὥστε μόνον δι’ αὐτὸ καὶ τὴν ἀπέραντον σοφίαν του νὰ ἐπιτύρῃ τὸν θαυμασμὸν τῶν εὐρωπαϊκῶν φιλολόγων. Κατόπιν συνέτασε προλεγόμενα εἰς τὰς ἐκδόσεις του, διὰ τῶν ὁποίων εἰσῆγε τοὺς ἀναγνώστας του κατὰ τρόπον ζωντανὸν εἰς τὸ θέμα καὶ ἔθιγε πάντοτε καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν θὰ παρεσκεύαζεν ἡ μόρφωσις. Οἱ Ἕλληνες ὅταν ἐπλησίαζαν τὰ μεγάλα δημιουργήματα τῶν πατέρων των καὶ ὅταν θὰ ἐμάνθανον τὰ μεγάλα κατορθώματά των, θὰ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ἀποτινάξουν τὸν ζυγὸν τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς σκλαβιάς. Τρίτον ὁ Κοραῆς ἔδωκε μίαν λύσιν εἰς τὸ λεγόμενον γλωσσικὸν ζήτημα, ἀκολουθήσας μέσῃ ὁδῶν, δηλαδὴ ἀποκρούσας τόσον τὴν χιμαιρικὴν ἰδέαν τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν, ὅσον καὶ τὸν χυδαῖσμόν. Τοῦ ἐχρειάζετο — καὶ ἐχρειάζετο καὶ εἰς τὸ Ἔθνος — μία γλῶσσα διὰ νὰ ἐκφρασθῇ, διὰ νὰ διδάξῃ, διὰ νὰ ἐνθουσιάσῃ. Καὶ ὁ Κοραῆς εἶχε σπάνιον πεζογραφικὸν τάλαντον, ὥστε νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ τῶν συγγραφέων του τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν του εἰς τοὺς λογίους τοῦ Ἔθνους. Τὸ τάλαντον αὐτὸ ἐκδηλοῦται ὄχι μόνον εἰς τὰ σοφὰ καὶ ἐνθουσιώδη προλεγόμενά του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μεγάλῃς ἐκτάσεως ἀλληλογραφίαν τὴν ὁποίαν ἐτήρησε καθ’ ὅλον τὸν βίον μὲ ἐμπόρους, λογίους, συγγενεῖς του, διδασκάλους, συμπολίτας του, καὶ τὴν ὁποίαν — κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος — ἐπολλαπλασίασε πρὸς διάφορα σημεῖα τῆς γῆς καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἀγωνιστάς, διὰ νὰ κινήσῃ τὸν φιλελληνισμόν, νὰ παροτρύνῃ πρὸς ὁμόνοιαν, νὰ βοηθήσῃ τὸ ἀγωνιζόμενον Ἔθνος.

Ὁ Κοραῆς ὅμως δὲν εἶναι μεγάλη μορφή μόνον διὰ τὸ ἔργον του τὸ συγγραφικὸν ἢ λογοτεχνικὸν ἢ διὰ τὴν ἄπειρον σοφίαν του, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν

ἐθαυμάσθη ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Πέραν αὐτῶν εἶναι μία μεγάλη ἠθικὴ προσωπικότης, φίλος τῆς ἐλευθερίας, τίμιος ἐργάτης, ἀκέραιος ἄνθρωπος, πιστὸς Χριστιανός, φιλόλληλος ἐπιστήμων. Δι' αὐτὸ ἡ ἀκτινοβολία του ὑπῆρξε μεγάλη. Τὰ γράμματά του πρὸς τοὺς Ἐπιτρόπους σχολείων εἶναι ἐθνικὰ ἐγερτήρια, γέμοντα αἰωνίων διδαγμάτων.

Ἴδου π.χ., τί γράφει πρὸς τοὺς διοικοῦντας τὸ περίφημον πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως Γυμνασίον τῶν Κυθωνιῶν (Ἀϊβαλίῃ), ὅπου εἶχε προσληφθῆ γυμνασιάρχης ὁ Θεόφιλος Καίρης: «Πρὸ πολλοῦ ἐγνώριζα καὶ ἐθαύμαζα, ἀκούων ἀπὸ τὴν φήμην, τὸν ζῆλον τὸν ὁποῖον ἔχετε τῆς σοφίας. Προθυμούμενοι νὰ δοξάσετε τὴν πατρίδα σας, στεφανώνετε τὰς κεφαλὰς σας μὲ δόξαν ἀθάνατον, καὶ δείχνετε εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅτι εἰσθε γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀληθινοὶ καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα Ἕλληνες. Τοῦτο μόνον σᾶς λέγω, καὶ πιστεύσατε τὸν γέροντα ὁμογενῆ σας, ὅλαι τοῦ ταλαιπώρου Γένους ἡμῶν αἱ δυστυχίαι ἀπ' ἄλλην αἰτίαν δὲν ἐγεννήθησαν, πλὴν διότι ἀφήκαμεν τὸν δρόμον τοῦτον καὶ ἐπλανώμεθα οἱ δυστυχεῖς ἕως τώρα εἰς τοὺς βράχους καὶ κρημνοὺς τῆς ἀπαιδευσίας. Ἐπειδὴ λοιπόν, κατὰ θεῖον ἔλεος, εὐρήκατε τὸν δρόμον, τρέχετε τὸν ἀκοπίστα καὶ ὅ,τι ἐξοδεύετε διὰ τὸ ἔνδοξον τοῦτο πρὸς τὴν παιδείαν ταξίδιον, στοχάζεσθέ το, ὅχι ὡς δαπάνην, ἀλλ' ὡς κεφάλαιον διδόμενον ἐκ τόκου, τὸν ὁποῖον (τόκον) δὲν θέλετε ἀργήσει νὰ ἀπολαύσετε καὶ σεῖς, καὶ πλέον ἀκόμη τὰ ἀγαπητὰ σας τέκνα. Τοῦ Κροῖσου τὸν πλοῦτον ἂν ἀφίσετε εἰς τὰ τέκνα σας, χωρὶς παιδείαν, ὁ πλοῦτος τοῦ Κροῖσου θέλει τὰ βλάψει πλέον παρὰ τὴν ἐσχάτην πενίαν. Ἄν φροντίσετε νὰ τὰ στολίσετε μὲ παιδείαν, μόνη (αὐτὴ) ἀρκεῖ νὰ προζενήσῃ εἰς αὐτὰ καὶ τὰ πρὸς ζωὴν χρήσιμα, καὶ τὸν ἀσυγκρίτως πολυτιμότερον τῶν ἀργυρίων πλοῦτον τῆς ἀρετῆς».

Πρὸς αὐτὴν δὲ τὴν πολύμοχθον ἀρετὴν ἀπέβλεπεν ὁ Κοραῖς καὶ χάριν αὐτῆς ἠγωνίζετο ὑπὲρ τῆς παιδείας καὶ τῆς Ἐλευθερίας τοῦ Γένους. Ὅταν ἀπέθανε δὲ τὸ 1833 πλήρης ἡμερῶν, εἶχεν ἀξιώθῃ νὰ ἴδῃ μικρὸν μέρος τοῦ Ἐθνους ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον ἐπιδιδόμενον εἰς τὴν πνευματικὴν του ἀνασυγκρότησιν.

II

Καθὼς ἡ ζωὴ εἶναι σύνθεσις τοῦ λόγου καὶ τοῦ αἰσθήματος, τῆς θεωρίας μὲ τὴν πρᾶξιν, ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἔργον ἐκεῖνων ποὺ τὴν γράφουν. Μολονότι δ' ἡμεῖς οἱ διαβασμένοι ἔχομεν μεγάλην ιδέαν περὶ τοῦ ἔργου τῆς ἀπομνημονεύσεως τῶν περασμένων, τὸ ὁποῖον ἐπιτελοῦμεν διὰ τῆς συγγραφῆς ἱστοριῶν, ἀπομνημονευμάτων καὶ μελετῶν σχετικῶν μὲ τὸ παρελθόν, ἐν τούτοις δὲν εἴμεθα οἱ δημιουργοὶ τῆς ἱστορίας. Ἀπεναντίας ὁ ρόλος μας εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι πολλάκις ἐλάχιστος καὶ ἀσήμαντος καὶ, συγκρινόμενος πρὸς ὅσα ἔπραξαν οἱ ἀνώνυμοι καὶ οἱ ἀγράμματοι, μικρὸς καὶ ἀμελέτητος.

Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν γραφειοκρατίαν μιᾶς συντεταγμένης Πολιτείας εἶναι λογιώτεροι ἀπὸ τοὺς βουλευομένους καὶ κυβερνοῦντας τὸ Κράτος. Ἄλλ' ἀλλοίμονον εἰς τὸ Κράτος αὐτὸ ἂν ἐνεπιστεῦετο ἕξ ὀλοκλήρου εἰς τοὺς λογίους καλαμαράδες του τὴν διακυβέρνησίν του. Ἡ πρᾶξις δὲν εἶναι πάντοτε ἔργον τοῦ λογίου, ὁ ὁποῖος συνηθέστατα εἶναι δεμένος μετὰ τὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων.

Αὐτὰς τὰς γενικὰς σκέψεις προτάσσω εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ σημερινοῦ θέματος, μετὰ τὸ ὅποιον θέλω νὰ ἐξετάσω τὰ κατὰ τὴν λογιότητα τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἔχω δὲ μικράν τινα πείραν ἐπὶ τοῦ θέματος, διότι ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη εἰς τὰ ἀρχεῖα εἶδα πολλὰς δεκάδας χιλιάδων ἐγγράφων τὰ ὅποια ἔγραψαν οἱ ἀγωνισταὶ ἢ ὑπέγραψαν μόνον. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι κατ' ἀρχὴν διδακτικά, ἀφοῦ βλέπει τις εἰς αὐτὰ οἱ γραμματικοὶ τῶν καπετανῶν νὰ εἶναι λογιώτεροι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς στρατιωτικούς. Ὁ Κολοκοτρῶνης βέβαια δὲν ἤξερε πολλὰ γράμματα, ὅσα ἤξερεν ὁ Φωτάκος, ὁ Τερτσέτης ἢ οἰοσδήποτε ἄλλος ἐκ τῶν συνταξάντων τὰ ἔγγραφα ποῦ φέρουν τὴν ὑπογραφήν του καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ. Ἄλλ' ὁ Γέρος ἤξευρε τὴν στρατιωτικὴν τέχνην καί, ὅπερ σπουδαιότερον, τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλλήνος τοῦ ὁποίου ἦτο ἀρχηγός. Καὶ εἰς αὐτὰ ἀπέδιδεν ἀσφαλῶς πολὺ μεγαλυτέραν σημασίαν, καὶ ὄντως ἔτσι εἶναι. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε μετὰ τὸν Κωνσταντῆ Κανάρη, τὸν μπουρλοτιέρη ποῦ ἀνετίναξε τὴν Ναυαρχίδα τοῦ Καρᾶ Ἀλῆ εἰς τὴν Χίον καὶ ὑμνήθη ἀπὸ τὸν Βίκτωρα Οὐγκώ. Δὲν ἐπεριμένετε βέβαια ν' ἀκούσετε ὅτι ὁ Κανάρης ἐτελείωσε καμμίαν ναυτικὴν ἀκαδημίαν. Πρὸς Θεοῦ! Τὰ γράμματα τοῦ τὰ ἔμαθαν τὰ κύματα, καὶ ἡ θάλασσα τοῦ ἔδωσε τὴν ἐμπειρίαν τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τὸ θάρρος τοῦ καταδρομέως. Ὡς πρὸς τὸν Καραϊσκάκη, ὁ γιὸς τῆς καλογριάς, τὴν διπλωματίαν καὶ τὴν τακτικὴν ἐσπούδασε, ποῦ ἄλλοῦ; εἰς τὰ Γιάννινα μετὰ τὸν Ἀλῆ πασᾶν. Ἐκεῖ ἔμαθε νὰ προφυλάσσεται καὶ νὰ ἐπιτίθεται, νὰ κάμνη ἐλιγμούς καὶ σχέδια, καὶ νὰ πίπτῃ ὅταν χρειάζεται. Ἡ θάλασσα καὶ τὰ βουνά, τ' ἀρματολίκια καὶ τὰ λημέρια τοῦ κλέφτη ὑπῆρξαν τὰ σχολεῖα καὶ αἱ ἀκαδημαῖαι τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ Ἀγῶνος. Βέβαια ὑπῆρχαν καὶ οἱ καλαμαράδες : Ὁ Μαυροκορδάτος, μέγας πολιτικὸς νοῦς, ἤμποροῦσε νὰ διακρίνῃ τὰς ἀντιζηλίαις τῶν Δυνάμεων, ποῦ μεταξὺ των θὰ ἔπρεπε νὰ ταχθῇ ἡ Ἑλλάς, πῶς ἔπρεπε νὰ χειρίζεται τὰς περιστάσεις. Καὶ ἄλλοι Φαναριῶται καὶ καλομαθημένοι εἰς τὴν Δύσιν ἔμποροι καὶ λόγιοι οἱ ὁποῖοι ὑπῆρέτησαν τὸ Ἔθνος. Καὶ ἀκόμη τύποι διδασκάλων ὅπως ὁ Θεόφιλος Κατῆς, καὶ ἱερωμένων λογίων ὅπως ὁ Νεόφυτος Βάμβας. Ἄλλὰ οἱ πολλοὶ λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς γραμματικοὶ τῶν ἀγωνιστῶν καὶ γραφειοκράται τῆς συντασσομένης Πολιτείας. Εἶναι περίεργον ἄλλ' εἶναι ἀληθές, ὅτι ἔγγραφοι ὀπολυθὲν ἀπὸ τὰ Ὑπουργεῖα, τὸ Ἐκτελεστικόν, τὴν Βουλὴν, τὰ ἀρχηγεῖα τῶν ἀγωνιστῶν, τὴν Ἀστυνομίαν καὶ ἄλλας ὑπηρεσίας συσταθείσας κατὰ τὴν διάρ-

κειαν τοῦ Ἀγῶνος, σπανίως εἶναι γραμμένον ἀτημέλητα. Συνθέςτατα εἶναι ὠραῖα διατυπωμένον, χωρὶς ἀνορθογραφίας, εἰς ἀπλὴν καθαρεύουσαν, μὲ σαφήνειαν. Τοῦτο δὲν ὀφείλετο τόσον εἰς τοὺς ὑπογράφοντας τὰ ἔγγραφα, ὅσον εἰς τοὺς γραφειοκράτας, οἱ ὅποιοι ἦσαν λόγιοι. Εἰς ἐξ αὐτῶν, γενόμενος μετὰ ταῦτα Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Στέφανος Δραγούμης; διηγεῖται εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του πῶς ἦτο συγκεκροτημένον τὸ συνεργεῖν τῶν γραμματέων τοῦ Καποδίστρια. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμεν ἐδῶ ὅτι εἰς τὸ τραπέζι πού ἔγραφαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας οἱ γραμματικοί, τὸ βράδου ἐκοιμῶντο.

Αὕτῃ ἡ προπαρασκευὴ τῶν λογίων-γραφιάδων ὀφείλεται εἰς τὰ σχολεῖα τὰ ὅποια εἶχον λειτουργήσει πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς Ἀθήνας, Ἰωάννινα, Κυδωνίας, Χίον, Κρήτην, Μακεδονίαν, Πελοπόννησον κ.ἄ. Ἑλληνικὰς περιτοχάς. Πίσω ἀπ' ὅλους αὐτοὺς εὐρίσκονται τὰ βιβλία καὶ οἱ πρόλογοι τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ τῶν ἄλλων λογίων πού ἔθρεψαν μὲ συγγραφεῖς καὶ κηρύγματα πατριωτισμοῦ καὶ αἰσιοδοξίας τὸ ἐτοιμαζόμενον ν' ἀναστῇ Ἔθνος. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λογίους (περισσότερον λόγιοι παρὰ πολιτικοί) ὑπηρετήσαν ἐνεργῶς τὸν Ἀγῶνα, ὅπως ὁ Σπυρίδων Τρικούπης. Ἄλλοι συμμετέσχον μόνον ψυχικῶς καὶ διὰ τῶν φιλολογικῶν τῶν ἔργων, ὅπως ὁ Σολωμός. Ἄλλοι, τέλος, ὅπως ὁ Ἀνδρέας Κάλβος, προσεπάθησαν νὰ προσφέρουν ὑπηρεσίας ἀλλὰ δὲν τὰ ἐκατάφεραν, δι' αὐτὸ ἐπέστρεψαν πάλιν εἰς τὰς ἠδὰς τῶν, ἀφοῦ δὲν ἦσαν χρήσιμοι στρατιωτικῶς.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν ιστοριογραφίαν τοῦ Ἀγῶνος προσέφεραν μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας οἱ ἀγράμματοι ἀπὸ τοὺς ἔγγραμμάτους. Βεβαίως ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος προσέφερεν ὑπηρεσίαν διὰ τῆς ἐκδόσεως ἔργου σχετικοῦ μὲ τὸν Ἀγῶνα, ἀλλὰ τοῦτο ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας εἶναι ἀμφισβητήσιμον. Ὁ Τρικούπης ἔγραψεν ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ αἱ προκαταλήψεις ὑπερίσχυσαν πολλάκις τῆς ἀληθείας. Ἀπεναντίας ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τὰ ὅποια ὑπηγόρευσεν ὁ Κολοκοτρώνης ἢ ἔγραψεν ὁ ἴδιος ὁ Μακρυγιάννης μὲ τὸ χερί του. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ συντομία τοῦ Γέρου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν σαφήνειαν τοῦ λόγου τῶν γραμματικῶν του. Ὁ Μακρυγιάννης ὁμως κάνει, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ λογοτεχνίαν. Μολονότι δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη τί ἀκριβῶς ἔγραψεν ὁ ἴδιος καὶ τί ὀφείλεται εἰς τὸν ἐκδότην τοῦ κειμένου του, φαίνεται ὅτι ὁ ἀξιόλογος αὐτὸς μαχητῆς εἶχε τὰς ἰκανότητας τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς ἐκφράσεως ἀνεπτυγμένας ἐξ ἴσου μὲ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὸ θάρρος.

Ἐπίσης μία σπουδαία πηγὴ διὰ τὸν Ἀγῶνα ὑπῆρξεν αὐτός, ὁ ἄσημος κατὰ τὰ ἄλλα, ἀγωνιστῆς Νικόλαος Κασσομούλης. Οὐδ' αὐτὸς ἦτο πολυγράμματος, ἀπέβη ὁμως χρησιμώτατος διὰ τὴν γνῶσιν τῶν κατὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ δὴ τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

Πάντως, ἐκτὸς τῶν συγγραφέων Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνος, οἱ ὅποιοι

ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἔδωσαν τὸ κείμενον τῶν ἐντυπώσεων των ἐκ τῶν γεγονότων ποῦ ἔζησαν. εἴτε ὑπαγορεύοντες εἰς λογίους εἴτε γράφοντες οἱ ἴδιοι, ἑκατοντάδες ἀνωνύμων πλέον καὶ ἀγνώστων εἰς πολλοὺς γραφῶν, γραμματέων καὶ ἀναφορογράφων, συντάξαν ἑκατοντάδας τινὰς χιλιάδων ἐγγράφων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ μέχρι τῆς ὀργανώσεως τοῦ Κράτους ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια. Αὐτοὶ ἐγένοντο ὄργανα τῆς βουλήσεως τῶν διοικούντων καὶ τῶν στρατηγούντων, τῶν ὁποίων διετύπωνον τὴν σκέψιν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν προσέφερον τὴν ἰδίαν των ἀντίληψιν, σαφῆνειαν καὶ ἀκριβολογίαν διὰ νὰ διατυπώσουν ὅσα διετάσσοντο νὰ γράψουν. Πολλάκις εἰς τὰ ὡς ἄνω ἱκανότητάς των πρέπει νὰ προσθέσωμεν πρωτοβουλίαν καὶ ἐνθουσιασμόν ποῦ συνετέλουσιν πολὺ εἰς τὴν εὐόδωσιν τῶν ὑποθέσεων. Ὅταν δὲ τὸ ἐκαλοῦσαν τὰ πράγματα, οἱ γραμματικοὶ ἄφηναν τὰ καλαμάρια καὶ ἔδιδαν τὸν λόγον εἰς τὶς πιστόλες. Μὲ τὰ ὄπλα ἢ ἱστορία γράφεται καλύτερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε πένναν.

ΣΤ'. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ

Τὰ πρῶτα ἄρθρα αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἀφιερώθησαν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, δηλαδή εἰς τὸ πῶς ἐγένεν ἡ ἐτοιμασία τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ στρατιωτικῆς. Ἀπὸ σήμερον θὰ ἐξετάσωμεν τί ἐσήμκνεν ἡ ἐπανάστασις καὶ κατὰ πρῶτον ὡς πολιτικὴ πράξις. Κατόπιν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν σημασίαν τῆς Ἐπαναστάσεως ἀπὸ ἄλλων πλευρῶν.

Ἰπῆρξε πολιτικὴ πράξις ἢ Ἐπανάστασις; Βεβαίως. Διότι οἱ Ἕλληνες δι' ὅλων των τῶν ἐκδηλώσεων, δι' ὅλων των τῶν ἐκπροσώπων, δι' ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεάν, τὰς νήσους καὶ ἀλλαχοῦ διεκήρυξαν ὅτι ἤθελον νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν δουλείαν τοῦ δυνάστου καὶ νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι καὶ ἀκαταπίεστοι, μὴ ἀναγνωρίζοντες δικαίωμα ἐπὶ τῆς ζωῆς των καὶ τῆς ἐλευθερίας των εἰς ἄλλον εἰμὴ τὸν νόμον. Αὐτὸ τὸ κήρυγμα τῆς ἐλευθερίας δὲν ἐγένεν ἀπλῶς εἰς πολιτικὰς συγκεντρώσεις ἢ εἰς διακηρύξεις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ἀλλ' ὑπεστηρίχθη διὰ στρατιωτικῶν ἔργων καὶ ἐποτίσθη μὲ τὸ αἷμα τῶν ἀγωνιστῶν. Εἶναι κατὰ ταῦτα πράξις ὠλοκληρωμένη, ἔχουσα σκοπὸν ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκκινεῖ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποβλέπει καὶ εἰς τὸν ὁποῖον συντείνει, τὴν ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ τῆς βαρβαρότητος καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Εἰς τὴν πολιτικὴν αὐτὴν πράξιν προέβησαν οἱ Ἕλληνες διὰ νὰ ἐμφανισθοῦν ἐνώπιον τῆς Εὐρώπης ὡς Ἕθνος ἡνωμένον διὰ τῶν αὐτῶν πόθων καὶ ζῶν διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ἦτο βεβαίως δυσμενὴς πρὸς πᾶσαν τοιαύτην ἐξέλιξιν καὶ ἀντίθετος πρὸς πᾶσαν ἐξέγερσιν,

τοῦτο δὲ διὰ τὴν ἡσυχίαν ἢ ταλαιπωρηθεῖσα ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸν Ναπολέοντα Εὐρώπῃ. Κατὰ ταῦτα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἴδῃ, μὲ εὐμενὲς ὄμμα, ν' ἀνεχθῆ καὶ μίαν ἐπαναστατικὴν κίνησιν ἢ ὅποια θ' ἀνετάρασσε τὴν Βαλκανικὴν καὶ θὰ ἔθετεν εἰς γενικώτερον κίνδυνον τὴν εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην. Αἱ συνθήκαι ἀντιζηλῆλαι μεταξύ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (τῆς Μεγάλης Βρετανίας, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Αὐστρουγγαρίας δηλαδὴ). ἦτο δυνατὸν νὰ φέρουν εἰς αἰματηρὰς περιπλοκάς ἐξ ἀφορμῆς οἰασθήποτε ἐπαναστατικῆς κινήσεως. Ὡς ἐκ τούτου ἔπρεπεν ἀφ' ἑνὸς νὰ κρατῆται ἡ ὑποκινήσασα τὴν παγκόσμιον ἀναταραχὴν Γαλλία ἐν ἡσυχίᾳ; ἐξ ἄλλου δὲ νὰ ἰσορροποῦν τὰ συμφέροντα τῶν τριῶν Μεγάλων καὶ ν' ἀπαγορευέται οἰαδῆποτε ἀναταραχὴ δυναμένη, νὰ μεταβάλλῃ τὴν τάξιν τοῦ κόσμου. Ἐὰν ἡ ἀναταραχὴ αὕτη συνέπιπτεν εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἀπεράντου κράτους τοῦ Μεγάλου Αὐθέντου, τοῦ Σουλτάνου, ὁ ὅποιος ἐδυνάστευε πλῆθος χριστιανικῶν λαῶν, τοῦτο δὲν εἶχε σημασίαν. Ἡ Εὐρώπῃ ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἡσυχος καὶ οἱ λαοὶ ἔπρεπε νὰ ἀναστείλουν τὰς διαθέσεις των πρὸς ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν. Αὕτῃ εἶναι εἰς ἀπλᾶ λόγια ἡ θέσις τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, τὴν ὁποίαν δὲν ὠδήγει, ὡς κακῶς θὰ ἐνόμιζέ τις, οἰοσθήποτε μισελληνισμός, ἢ κακὴ διάθεσις κατὰ τοῦ ἔθνους ἡμῶν.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωρίσωμεν, ὅτι ἡ Εὐρώπῃ δὲν ἦτο πολιτικῶς κατατοπισμένη περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ Γένους ἡμῶν καὶ ὅτι ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Ἑλληνισμός συναπέθανε μετὰ τοῦ Πολυβίου τοῦ Μεγαπολίτου ἦτο ἐπικρατεστέρα ἀπὸ τὴν προπαγάνδαν τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὀλίγων φωτισμένων φιλελλήνων ὅτι ἡ Ἑλλάς ἔζη. Ἐβλεπον βεβαίως οἱ Εὐρωπαῖοι εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὀλίγους Ἕλληνας ἢ πολλοὺς ἂν θέλετε, ὀμιλοῦντας νέα ἑλληνικά, ἐμπορευομένους, ταξιδεύοντας. Τοὺς ἔβλεπον περισσότερον ὡς χριστιανοὺς ὑποδούλους τῶν μουσουλμάνων παρὰ ὡς ἐνσαρκωτὰς τοῦ ἀρχαίου ἰδεώδους, μέσω τοῦ ὁποίου καὶ μόνον ἐκεῖνοι ἐγνώριζον τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν. Μεταξὺ λοιπὸν τῆς σκοπιμότητος τῆς ἡσυχίας, τὴν ὁποίαν ἐθέσπισεν ἡ Ἱερὰ Συμμαχία, συσταθεῖσα μετὰξὺ ἑνὸς καθολικοῦ, ἑνὸς προτεστάντου καὶ ἑνὸς ὀρθόδοξου ἡγεμόνος, καὶ ἐκεῖθεν μετὰξὺ τῆς ἀγνοίας περὶ τοῦ τι ἀκριβῶς ἦσαν οἱ σύγχρονοὶ των Γραικοί, ἐκυμάνθη ἡ τύχη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Οἱ ἡγεμόνες καὶ αἱ κυβερνήσεις των ἔλεγον ὅτι τὸν κόσμον συνέφερον ἡ ἡσυχία, ἔστω καὶ ἂν αὕτη ἐπροστάτευε τὰ συμφέροντα τοῦ Σουλτάνου. Οἱ λαοὶ δὲν ἐγνώριζον τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ μόνον ὁ διαμορφωθείς σὺν τῷ χρόνῳ Φιλελληνισμός ἠδυνήθη νὰ τοὺς διαφωτίσῃ.

Οἱ Ἕλληνες ἐξεγερθέντες κατὰ τοῦ δυνάστου δὲν ἐζήτησαν δικαιώματα ἀπλῶς ζωῆς, ἢ παραχώρησιν ἐλευθεροτυπίας ἢ τῶν δικαιωμάτων τοῦ συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι, ἢ δικαστικὴν ὀργάνωσιν ἢ αὐτονομίαν τινά, δὲν ἐζήτησαν δηλαδὴ καμμίαν βελτίωσιν τῆς θέσεώς των ὑπὸ τύπον μέσης λύσεως. Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος, δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ τῆς δυνάμεως

τῶν ὄπλων ἐζήτησαν τὸ δίκαιόν των ὡς ἐλευθέρων ἀνθρώπων τῶν ὁποίων κατεπατεῖτο ἡ προσωπικότης. Ἐζήτησαν ἐλευθερίαν ἀπόλυτον καὶ ὄχι μόνον διὰ τὸν ἑαυτὸν τους. Πᾶς ἄνθρωπος, ὀρίζουν τὰ συντάγματα τὰ ὅποια ἐψήφισον, πατῶν τὸ ἐλευθέρον ἑλληνικὸν ἔδαφος καθίστατο αὐτομάτως ἐλεύθερος. Ἐπομένως δὲν ἐζήτησαν νὰ περιέλθουν οἱ ἴδιοι εἰς κατάστασιν κυρίαρχον διὰ νὰ ἐπιβάλουν εἰς τοὺς ἄλλους κατάστασιν δουλείας, ἀλλ' ἐθέσπιζον τὸ ἱερὸν δικαίωμα, τὸ ἀπὸ Θεοῦ εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον διαφυλαχθὲν, νὰ ἔχη ἀπαραβίαστον προσωπικότητα.

Ἄφ' οὗ συνεκλήθησαν διάφορα τοπικὰ σώματα, τὰ ὅποια προέβησαν εἰς διακηρύξεις ἀνεξαρτησίας καὶ ἐλευθερίας, τὴν 19ην Ἰανουαρίου 1822 συνήλθεν ἐν Ἄργει τῆς Πελοποννήσου ἡ πρώτη Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις. Αὕτη οὐ μόνον διεκήρυξε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐξέλεξε καὶ κεντρικὴν ἐπαναστατικὴν Συνέλευσιν. Οὕτω τὸ κράτος ἤρχισε διοργανούμενον πολιτικῶς καὶ οἱ ἐπαναστάται ἀναγνωρίζοντες μίαν ἐνιαίαν ἀρχὴν ἢ ὅποια διεχειρίζετο τὰ τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου, τῆς δικαιοσύνης, τῆς διοικήσεως, τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις. Ἀστυνομία ἰδρύθη, οἱ φόροι εἰσепράττοντο, δάνεια συνήπτοντο, στρατολογία ἐγένετο, διαχειρίσεις τῶν δημοσίων ἐσόδων ἀκόμη καὶ ἐκκλησιαστικαὶ ὑποθέσεις καὶ ἡ παιδεία καὶ ἡ γεωργία, καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ ἡ ὑγεία ὑπεβλήθησαν εἰς τὴν φροντίδα καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ κράτους. Παραλλήλως ἐξεδόθησαν βιβλία καὶ ἐφημερίδες καὶ οἱ Ἕλληνες, ἐνῶ ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεώς των, ἐχωρίσθησαν εἰς πολιτικὰς παρατάξεις, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ἐλευθερίας ἀντιλήψεως τὴν ὅποιαν εἶχον περὶ τοῦ δημοσίου βίου.

Χαρακτηριστικὸν τώρα εἶναι ὅτι, οἱ ὡς Ρωμιοὶ ἢ Χριστιανοὶ ἀπλῶς ἢ Γραικοὶ γνωριζόμενοι Ἕλληνες, ἐπανεφέρουν τὸ ἀρχαῖον ἐθνικὸν των ὄνομα καὶ ἐκάλεσαν ἑαυτοὺς Ἕλληνας καὶ μόνον Ἕλληνας. Δὲν εἶναι πλέον οἱ Ρωμιοί, ὅπως ἐκάλει αὐτοὺς ὁ κατακτητὴς, ὅπως ἐκαλοῦντο ἀνὰ τὴν ἀχανῆ Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν, οὐδὲ ἀπλῶς Χριστιανοὶ ὅπως τοὺς ἐβλεπον οἱ Εὐρωπαῖοι. Ἡ ἰδιότης τοῦ Χριστιανισμοῦ συμπαραομαρτεῖ, ἀλλὰ δὲν δηλοῖ ἀκριβῶς τὸν Ἕλληνα, διότι χριστιανοὶ ἦσαν καὶ τόσοι ἄλλοι βαλκάνιοι, οἱ ὅποιοι εἴτε ἠγνόησαν εἴτε ἐπρόδωσαν τὸν Ἀγῶνα μας. Οὔτε τοὺς ἀρέσει ἡ ἐπικλήσις Γραικοί. Καὶ αὐτὸ ἦτο ὄνομα Εὐρωπαϊκόν, συνδεδεμένον μὲ τὴν πτῶσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὴν γνωριμίαν των ὡς ὑποδούλων ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἕλληνας καλοῦν ἑαυτοὺς οἱ Ἐπαναστάται, ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένους τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά) τοὺς βλέπει ὁ Ἐθνικὸς μας Ποιητής. Ξυπνοῦν οἱ ἀρχαῖοι φθόγγοι, καὶ ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ ὅταν θυμοσοφῇ διὰ τὰς ἀταξίας τῶν παλληκαριῶν του κουνεῖ τὸ κεφάλι του καὶ λέγει «Ἕλληνές μου, Ἕλληνές μου».

Τέλος θὰ ὑπομνήσω ἐδῶ ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ εἰς δυσχερεῖς δι' αὐτὴν περιστάσεις, ἐπροτάθη ὅπως τὸ νεοπαγὲς κράτος

ὑποταχθῆ ὑπὸ τὴν προστασίαν μιᾶς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Αὐτὸς ὁ Κοραῆς συνέστησε νὰ ζητηθῆ ἡ προστασία τῆς Γαλλίας. Ἐάν ἐγένετο τοῦτο, ἀν ἐδεχόμεθα νὰ προστατευθῶμεν ἀπὸ τοὺς Βρεττανοὺς ἢ τοὺς Ρώσους, ἢ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος χάριν τῆς ὁποίας ὁ λαὸς ἐπανεστάτησε, θὰ εἶχε χαθῆ. Εἶναι πρὸς τιμὴν τῶν πατέρων μας ὅτι ἀπέφυγον τοιοῦτου εἴδους πειρασμὸν καὶ ἀπέβλεψαν εἰς τὴν θεμελίωσιν μιᾶς πράξεως: Ἐλευθερίας καὶ Ἀνεξαρτησίας.

Ζ'. Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Ἡ ἐναρξίς τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 21 δὲν ἦτο παράτολμος μόνον διὰ τὸ ἀπαρσχεύαστον πολεμικῶς καὶ διὰ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μιᾶς κραταιᾶς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ὀλίγων ἐπαναστατῶν. Καὶ ἀπὸ μιᾶς ἄλλης πλευρᾶς ἦτο ἐξ ἴσου πρᾶξις ἀσυλλόγιστος, ὅπως ὄλαι αἱ μεγάλαι τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ ἐπιτευξίαι, αἱ ὁποῖαι δὲν στηρίζονται εἰς ψυχροὺς ὑπολογισμοὺς. Δηλαδή ἡ Ἐπανάστασις δὲν εἶχεν οἰκονομικὴν βᾶσιν σταθεράν, ἐνῶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διεξαχθῆ χωρὶς οἰκονομικὰ μέσα. Πόλεμος θὰ εἶπη, βέβαια πολεμοφόδια, ἐπιμελητεία, διοικήσεις, στρατός, στόλος, πρόσφυγες, μεταφοραὶ, ἐκστρατεῖαι. Καὶ ὅλ' αὐτὰ θέλουν χρήματα καὶ μεγάλα ὑλικά μέσα, καὶ ποῦ θὰ τὰ εὑρισκαν αὐτὰ οἱ Ἕλληνες πού ἐσήκωσαν τὸ κεφάλι τὸν Μάρτιον τοῦ 21; Αὐτοὶ Ἐλευθερίαν ἐδιψοῦσαν καὶ πρὸς αὐτὴν ἀπέβλεπον, ἀλλ' οἰκονομικῶς πῶς θὰ κατάρθωναν νὰ διατηρηθοῦν ἐπὶ μίαν δεκαετίαν; Τοιοῦτο πρόβλημα βεβαίως οὐδεὶς ἐπρογραμμάτισε, καὶ ὀρθῶς.

Εἰς τὴν γενικὴν συνείδησιν ἦτο φανερόν, ὅτι αἱ περιουσίαι τῶν μουσουλμάνων κατακτητῶν θὰ περιήρχοντο εἰς τοὺς ἐπαναστάτας, καὶ μαζί μὲ τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ κινητὰ πράγματα. Θέλετε ὄπλα; ἔχει ὁ ἀγῶς. Σκοτώσετέ τον νὰ τοῦ τὰ πάρετε. Αὐτὸς ἔχει κρυμμένους τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀδικίας, χρυσάφι, εἰσοδήματα, ὀπλισμὸν, ροῦχα κλπ. Ὅταν ἀλωθῆ μία πόλις, ἓνα φρούριον, ὄλα θὰ εἶναι δικὰ μας. Καὶ μὲ ὑπερηφάνειαν θὰ φέρωμεν τὰ ὄπλα τοῦ ἐχθροῦ πού συνετρίψαμεν χθές. Αὐτὴ εἶναι ἡ λεία πολέμου. Καὶ κάποτε ἡ λεία εἶναι καὶ θαλασσία, ὀλόκληρα καράβια πού ἐταξίδεον διὰ λογαριασμὸν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὰ ὁποῖα συναλαμβάνοντο ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν ἐπαναστατικὸν στόλον.

Ἐδῶ τώρα εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι τὰ μεγάλα τουρκικὰ κτήματα (τσιφλίκια) δὲν κατελήφθησαν ἀπὸ ἰδιώτας, οἱ ὁποῖοι νὰ τὰ ἐκμεταλλευθοῦν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνος ἢ ἀπλῶς νὰ τὰ ρημάξουν. Διότι ἡ καταστροφή θὰ ἦτο πολὺ εὐκόλος καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ εἰσοδήμα. Ἐθεωρήθησαν λοιπὸν ἐξ ἀρχῆς ἔθνηκὰ κτήματα καὶ τὰ εἰσοδήματά των εἰσῆρχοντο εἰς τὸν ὑποτυπώδη προϋπολογισμὸν τοῦ ἐπαναστατικοῦ κράτους. Δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, δι' ἐξαγωγῆς ἐλαίου π.χ. χρησί-

μου εἰς τὴν σαπωνοποιίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ. ἦτο δυνατόν οἱ ἐπαναστάται νὰ προμηθευθοῦν πυρίτιδα καὶ ὄπλα.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἰδιωτικὸς πλοῦτος ἐτέθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἀγῶνος. Πρέπει νὰ τὸν διακρίνωμεν εἰς τρεῖς κατηγορίας: Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ περιουσίαι τῶν πολυαριθμῶν τότε ἀνά τὴν Ἑλλάδα μοναστηρίων, εἰς τὰ ὅποια εἶχον δωρηθῆ πολλά κτήματα καὶ εἰς τὰ ὅποια ὁ προσωπικὸς μόχθος τῶν καλογηρῶν εἶχεν αὐξήσει καὶ τὰς περιουσίας καὶ τὰ εἰσοδήματα. Ὅταν ἐτελείωσεν ἡ Ἐπαναστασις ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ περιουσία εὐρέθη κατεστραμμένης διότι καὶ τὰ ἱερὰ καθιδρύματα πολλάκις κατεπατήθησαν ἀπὸ τοὺς ἐχθροῦ, καὶ εἶδον τοὺς ἀνθρώπους των ἀραιωθέντας. ἔδαπανήθησαν δὲ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῶν ἐνδεῶν χριστιανῶν. Πολλάκις ἀφηρέθησαν καὶ αὐτὰ τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ ἀφιερῶματα τῶν ναῶν διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν χρημάτων χάριν μιᾶς ἐκστρατείας. Καθὼς ἐλέχθη καὶ ἄλλοτε, τὸ πνεῦμα τῶν μοναχῶν ἦτο ἐξ ἴσου φιλελεύθερον μὲ τὸ τῶν λοιπῶν ἐπαναστατῶν.

Μία δευτέρα κατηγορία ἦσαν αἱ ναυτικαὶ νῆσοι αἱ ὅποια εἶχον πλουτήσει μὲ τὸ διεξαγόμενον ἐμπόριον καὶ τὰς μεταφοράς. Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ σημερινὴ ἀτομικιστικὴ ἀντίληψις τοῦ ἐφοπλιστοῦ δὲν ταιριάζει μὲ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅτι ἡ σύμπραξις ἰδιοκτητοῦ καὶ ναυτῶν εἶχε τὴν μορφήν οἰκογενειακῆς κοινοπραξίας, ἡ κοινότης δέ, δηλαδὴ ἡ νῆσος ὀλόκληρος, ἀπεφάσιζεν ἀπὸ κοινοῦ περὶ τοῦ πρακτέου. Τοῦτο ἐξηγεῖ π.χ. πῶς ὁ ὑδραϊκὸς στόλος, ἰδιωτικὸς κατὰ βάσιν, ἀπέβη ὁ ἐπίσημος, ὁ κρατικὸς στόλος τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἄλλ' ἡ συμμετοχὴ τῶν ναυτῶν καὶ τῶν κυβερνητῶν εἰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις παρεκώλυε τὸ τακτικὸν ἐμπόριον καὶ τὰς ναυλώσεις, ἐπομένως κατέστρεφε τὸν πλοῦτον τῶν νησιωτῶν. Ὅταν δὲ ὁ στόλος ἐξωπλιζέτο ἔπρεπε τὸ κοινὸν αἰετὸν μεγάλοι πλοιοκτῆται καὶ ἔμποροι—νὰ καταβάλλουν τὰς δαπάνας. Ἔτσι ἐρμηνεύεται πῶς οἱ Τομπάζηδες εἰσῆλθον πλοῦσοι εἰς τὸν Ἀγῶνα καὶ ἐξῆλθον κατὰ τὴν λῆξιν αὐτοῦ πτωχοί.

Ἡ τρίτη κατηγορία εἶναι τῶν γαιοκτημόνων, τῶν τε μεγάλων καὶ τῶν ὀπωσδήποτε ἀποζώντων ἀπὸ τὰ γεωργικὰ των εἰσοδήματα. Ἦσαν δὲ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ἔχοντες συμφέρον νὰ ἐπικρατήσῃ ἡσυχία καὶ γαλήνη πολιτικὴ, διὰ νὰ δύνανται νὰ καλλιεργοῦν τὰς περιουσίας των καὶ νὰ διαθέτουν τὰ εἰσοδήματά των. Εὐνόητον εἶναι ὅτι τὰ τρόφιμα ἀνατιμῶνται κατὰ τὰς πολεμικὰς περιστάσεις, ἀλλὰ τῆς τοιαύτης ἀνατιμῆσεως δὲν ὠφελοῦνται οἱ γεωργοὶ καὶ κτηματῖαι τῶν ὁποίων διαταράσσεται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ εἰρηνικὴ καλλιέργεια. Κατεστράφησαν ἐπομένως πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτας καὶ γενικῶς ὑπέφερον ἔλοι λόγῳ τῶν συνθηκῶν. Ἄλλοι ἐγκατέλειψαν τὰς ἐργασίας των χάριν τῶν ὄπλων καὶ γενικῶς εἶδον τὰς περιουσίας των ἐρημωμένας κατὰ τὰς εἰσβολὰς, καὶ πολλάκις τοὺς ἑαυτοὺς των ἐξισουμένους πρὸς τοὺς πρὶν ἀστέγους καὶ ρακενδύτους κολλήγους των.

Αὐτὰ τὰ τρία παραδείγματα δὲν εἶναι μόνα. Διότι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σταματήσωμεν εἰς κάθε κατηγορίαν Ἑλλήνων καὶ νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ τί συνεισέφερον.

Θὰ ἐρωτήσῃ τώρα τις, δὲν ὑπῆρχαν ἄλλοι πόροι; Βεβαίως ὑπῆρξαν, τὰ δάνεια, αἱ εἰσφοραὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, αἱ τῶν φιλελλήνων καὶ αἱ παράνομοι λείαι τῆς θαλάσσης. Ὑπὸ ἀπεχθεστάτους καὶ αὐτόχρημα ληστρικούς ἔδρανεῖσθαι αἱ ἐπαναστατικαὶ κυβερνήσεις ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τὰ χρήματα τῶν δανείων ἐγένοντο ἀφορμὴ ἐσωτερικῶν διαμαχῶν καὶ ἐπιδρομῶν ἀκόμη.

Ὡς πρὸς τὰς συνεισφοράς τῶν φιλελληνικῶν κομιτάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ αὐταὶ ἦσαν ἀξιόλογοι, εἴτε συνίσταντο ἐκ τροφίμων εἴτε ἐκ πολεμοφοδίων, φαρμάκων, ἐνδυμάτων καὶ παντοίας ἄλλης περιθάλψεως. Τέλος ὑπῆρξαν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας αἱ νηοψαῖαι τὰς ὁποίας ἐνήργουν οἱ ναυτικοὶ μας ἐστράφησαν κατὰ εὐρωπαϊκῶν πλοίων καὶ ὑπερέβησαν τὰ διεθνῆ νόμιμα, ἀκριβῶς διὰ νὰ περιέλθῃ εἰς αὐτοὺς τὸ πολυτίμον φορτίον τοῦ πλοίου τὴν πορείαν τοῦ ὁποίου ἤλεγχον. Τοῦτο ἰδίᾳ ἐγένετο κατὰ τρόπον ληστρικὸν εἰς τὴν Γραμποῦσαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ μολονότι ὡς πρᾶξις ἀπεδοκιμάσθη καὶ ἀπὸ τὸν Καποδίστριαν, ἐν τούτοις συνετήρησε τὸν Ἄγωνα τῆς μεγαλονήσου, μὴ δυνάμενον ἄλλως νὰ στηριχθῆ ὀικονομικῶς.

Καὶ μία λεπτομέρεια: Ἐπειδὴ ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς ἦτο οὐχὶ τακτικὸς ἀλλὰ στρατολογούμενος μισθοφορικῶς, οἱ καπετανεοὶ οἱ λαμβάνοντες τὴν ἀδειαν τῆς στρατολογίας κατέβαλλον τοὺς μισθοὺς (δηλαδὴ τὸ σιτηρέσιον) τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐξ ἰδίων, ἐναντι ὁμολόγων τὰ ὅποια τοὺς παρεχώρει ἢ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις. Καὶ μερικοὶ μὲν ἐξ αὐτῶν ἐξεμεταλλεύθησαν τὴν ὑπόθεσιν, οἱ περισσότεροὶ δὲ μὴ ἐμείναν μὲ τὰ ὁμολογα εἰς τὰ χέρια καί, φυσικὰ, τὴν τιμὴν ὅτι ἐξώδευσαν τὰ χρήματά των διὰ νὰ ἀπελευθερωθῆ ἡ Ἑλλάς.

Η'. ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ ΠΡΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐθνικὴν μας ζωὴν ὑπῆρξε μέγας καὶ ποικίλος εἰς τὸν ροῦν τῆς Ἱστορίας μας. Ἰδιαιτέραν δ' ὄλως σημασίαν ἔσχεν ἢ ἐπίδρασις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν ἐθνικὴν μας ζωὴν. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς πολλοὺς παράγοντας: Εἰς τὰς προσωπικότητας, αἱ ὁποῖαι ἐκάθισαν ἐπὶ τοῦ Θρόνου τούτου τῆς Οἰκουμένης. Εἰς τὴν ἀκτινοβολίαν, τὴν ὁποίαν ἤσκει ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ δύο περίπου χιλιετηρίδας χρησιμοποιοῖ. Εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τὴν ὁποίαν παρέσχε πάντοτε καί, προκειμένου περὶ τῆς δουλείας, εἰς τὴν πνευματικὴν του ιδιότητα τῆς περὶ ἑαυτὸ συγκεντρώσεως τῶν δυνάμεων τοῦ Γένους.

Διὰ τοῦτο ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος ὡς θεσμὸς ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τὴν ἐκκλησιαστικὴν του σημασίαν καὶ προσήγγιζε καί, κάποτε ἰσοφάριζε καὶ ὑπερέβαλλε τὴν δύναμιν καὶ τῆς Αὐλῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Βασιλέως. Τοῦτο ἐξηρτάτο ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Πατριάρχου καὶ ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον ἔστιν ὅτε ἐβλεπεν ἐπὶ τῆς ἐξουσίας ἀδυνατότους καὶ ἀνισχύρους πολιτικούς ἄρχοντας. Τότε ἡ Ἐκκλησία ἀνεπλήρωσε τὰ ἐλλείποντα, διὰ τῆς προβολῆς τῆς γνώσεως καὶ τῆς σωφροσύνης τοῦ προκαθημένου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ἐν προκειμένῳ πρέπει ἀκόμη νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι καὶ ἀπόντας ἰσχυροὺς Βασιλεῖς ἀνεπλήρωσαν οὐσιαστικῶς οἱ Πατριάρχαι. Οὕτω τὸν Μέγαν Ἡράκλειον ἐκστρατεύοντα, ἀντικατέστησε εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς πόλεως ὁ Πατριάρχης Σέργιος, διὰ τοῦ σθένους τοῦ ὁποῖου καὶ διὰ τῆς ἐμφυχώσεως ἀπεκρούσθησαν οἱ Πέρσαι καὶ οἱ Ἄβαραι καὶ ἐσώθη ἡ πολιορκηθεῖσα βασιλεύουσα (626 μ.Χ.).

Αἱ προσωπικότητες, αἱ ὁποῖαι ἀνῆλθον ἐπὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ὑπῆρξαν πολλαί. Ἀπὸ αὐτὰς ἀναφέρω τοὺς μεγάλους λογίους Χρυσόστομον καὶ Φώτιον, τοὺς πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς συγχρόνως Μιχαὴλ Κηρουλάριον, τὸν Σέργιον, τὸν Νικόλαον Μυστικόν, τὸν Ταράσιον, τὸν Γεώργιον Σχολάριον, τὸν Κύριλλον Λούκαριν. Ἄνδρες διαφόρων αἰώνων, διαφόρων ψυχουσυνθέσεων, διαφόρου πολιτικότητος καὶ δράσεως.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος φλογερὸς ρήτωρ, ἀσκητὴς ἐν τῇ κοινωσίᾳ, ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως τῆς ὁποίας ἐμάχετο, ἀντιμετώπισε καὶ τὴν Αὐλὴν αὐτήν, διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὰς ἀπόψεις του. Ἀπέθανεν ἐξόριστος, ἀλλ' ἀφῆκε μνήμην ἀγαθὴν καὶ σεβαστὴν εἰς ὄλους τοὺς αἰῶνας. Ὡς πρὸς τὸ φιλολογικόν του ἔργον, εἶπον καὶ ἄλλοτε ὅτι εἶναι παράλληλον πρὸς τὸ τοῦ Δημοσθένους, ἀλλὰ ἐπέδρασε πολὺ ἐπωφελέστερον ἀπὸ ὅ,τι ἡ κατὰ τοῦ Φιλίππου πολεμικὴ τοῦ Ἀθηναίου ρήτορος.

Ὁ Φώτιος εἶναι ἄλλου εἴδους προσωπικότης. Δὲν εἶναι καλόγηρος αὐτὸς καὶ ἀσκητὴς, εἶναι ἄνθρωπος τῆς Αὐλῆς, τοῦ σχολείου καὶ τοῦ σπουδαστηρίου. Οὐδέποτε διενεσθῆ νὰ σταδιοδρομήσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἕως ὅτου ἡ ἀνάγκη ν' ἀντικατασταθῇ ὁ βασιλικὸς πρῆγικὸς πατριάρχης Ἰγνάτιος, ἔφερε τὸν πρωτοσπαθάριον Φώτιον ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος ἀπὸ τὰ βιβλία του, τοὺς σπανίους κώδικάς του καὶ τὴν ἐθιμοτυπίαν τοῦ ἱεροῦ Παλατίου, εἰς τὸν Θρόνον τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Καὶ τὸν Θρόνον αὐτὸν τὸν ἐκλείσεν, ὑποστηρίζων τὰ δίκαια τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ συγχρόνως τὰ συμφέροντα τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας. Προστάτης τῶν Γραμμάτων, μελετητὴς τῶν κλασικῶν συγγραφέων, δεινὸς ρήτωρ ὁ ἴδιος, ἀριστοτέχνης ἐπιστολογράφος, ἀπαράμιλλος διὰ τὴν χάριν ἀττικιστῆς, διπλωμάτης, νομικός, διδάσκαλος, συγγραφεὺς, θεολόγος καὶ δογματικός, ὁ Φώτιος εἶναι ὁ ἴδιος μίᾳ ἐποχῇ καὶ μίᾳ δόξᾳ τοῦ Βυζαντίου. Κάτι ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Φώτιον δὲν δύναται νὰ εὔρη τις εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας, ἐὰν θὰ ἤθελε νὰ τὸν παρο-

μοιάση με ἀρχαῖον σοφόν. Καὶ διὰ τοὺς χρόνους μας θὰ ἦτο πολὺ παρακεκινδυνευμένον νὰ παρομοιάσωμεν πρὸς τὸν Φῶτιον οἰονδήποτε τῶν μεγάλων διπλωματῶν-παπῶν. Διότι οὐδεὶς συγκεντρώνει τοῦ Φωτίου τὰ προσόντα.

Ὁ Μιχαὴλ Κηρουλάριος δὲν εἶναι οὐδὲ ἀσκητῆς οὐδὲ σοφός, εἶναι πείσμων καὶ «δυναμικός», ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Εἰς αὐτὸν ὀφείλομεν τὸ ὀριστικὸν σχίσμα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καὶ πιθανὸν νὰ μὴ εἶναι διὰ τοῦτο συμπαθὴς εἰς τὴν Ἱστορίαν. Μία περίφημος φράσις του ὅμως διὰ τὸν Αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου «ἐγὼ σὲ ἔκτισα, φῶρνε! ἐγὼ θὰ σὲ χαλάσω» (ἐγὼ σ' ἔκτισα φῶρνε, ἐγὼ θὰ σὲ χαλάσω· δηλαδὴ ἐγὼ σ' ἔκαμα, ἐγὼ θὰ σὲ ἐκθρονίσω), δεικνύει πόσῃ δύναμιν καὶ βουλευτικῇ ἐνέργειαν ἐκλείνει ἐντὸς του αὐτὸς ὁ ἱεράρχης. Καὶ πῶς δὲν ἐδίστασε νὰ ὀριστικοποιήσῃ τὸ σχίσμα.

Ὁ Σχολάριος μᾶς ἀπησχόλησεν ἐπανειλημμένως εἰς ἄλλας εὐκαιρίας. Ἄλλου καιροῦ ἄνθρωπος, σοφός, δικαστής, αὐτοδίδακτος, λατινομαθῆς, ἀφῆκε τὴν Αὐλὴν καὶ τὰ δικαστήρια διὰ νὰ ἐνδυθῇ τὸ μοναχικὸν τριβάνιον. Τοῦτο ἔπραξεν ἐνόησας ἐγκαίρως τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν θὰ εἶχεν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία εἰς τὴν ζωὴν τοῦ μέλλοντος ἐπὶ αἰῶνας νὰ δουλεύσῃ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὡς πρῶτος Πατριάρχης μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐξησφάλισε τὰ προνόμια ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β', τὸν Πορθητὴν τῆς Πόλεως, τὸν προστατεύσαντα τὴν θρησκείαν τοῦ Γένους τῶν Ρωμαίων. Ὁ Σχολάριος κατέστη οὕτως ὁ πρῶτος μέγας πολιτικὸς ἀνὴρ τῆς ὑποτεταγμένης Ἑλλάδος.

Τὸ ἀντίστοιχόν του εὐρίσκει τις μετὰ δύο σχεδὸν αἰῶνας εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Κρητὸς Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, τοῦ μεγαλύτερου νεοέλλητος πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ συνάμα σπουδαιότερου ἱερομάρτυρος τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Λούκαρις ἔζησεν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν οἱ Ὀθωμανοὶ ἦσαν πλέον πανίσχυροι καὶ ἠδιαφόρου διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὴν συνεννόησίν της, πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν (πρᾶγμα τοῦ προηγουμένως ἐνδιέφερε πολὺ τὸν Μωάμεθ τὸν Πορθητὴν). Ὁ Λούκαρις εἶχε νὰ παλαίσῃ κατὰ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ κατὰ τῶν Τούρκων συγχρόνως, κατεβιάσθη δὲ ἐξάκις τοῦ Θρόνου, διὰ νὰ τὸν πνίξουν τὸ 1638 τὸν Ἰούλιον εἰς τὸν Βόσπορον. Ἡ δρᾶσις του ἐπεξετάθη μέχρι τῆς Πολωνίας. Ἡ φιλία του με τοὺς Προτεστάντας καὶ πρεσβευτὰς καὶ λογίους τοῦ ἐπέτρεψε ν' ἀντιμετωπίσῃ τοὺς ἀντιπάλους του. Ἄν μνημονεύσωμεν μόνον, ὅτι διὰ τοῦ Μαξίμου τοῦ Καλλιπολίτου μετέφρασε τὴν Ἀγίαν Γραφήν, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ προσιτὴν εἰς τοὺς πιστοὺς· ἂν ἐνθυμηθῶμεν, ἐπίσης, ὅτι ἰδρυσε τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, διὰ τοῦ Κεφαλλῆνος Νικοδήμου Μεταξᾶ, θὰ λάβωμεν μικρὰν μόνον ἰδέαν τῶν μεγάλων του ἐγχειρημάτων.

Πέραν ὅμως τῆς ὑπάρξεως πολλῶν δεκάδων πατριαρχῶν λογίων, πολιτικῶν, μαρτύρων καὶ προστατῶν τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας, ἰδρυτῶν σχολείων, μοναστηρίων, φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων, χορηγῶν βιβλίων καὶ λεξικῶν, ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν κλπ. ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν τὴν σημασίαν,

τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ἔχει τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διὰ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Εἰς ἔν Κράτος, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπὶ αἰῶνας τὰ ἔγγραφα, οἱ νόμοι καὶ τὰ νομίσματα ἐγράφοντο καὶ ἐπεγράφοντο λατινιστί, οὐδέποτε ἡ Ἐκκλησία ἐχρησιμοποίησεν ἄλλην γλῶσσαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν. Ὅλοι οἱ Πατριάρχαι, οἱ ἀνεληθόντες ἐπὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου δὲν ἦσαν Ἕλληνες, ἀλλ' ἀπαξάπαντες ὠμίλησαν καὶ ἔγραψαν (οὐδὲ τῶν Βουλγάρων ἐξαιρουμένων) τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν γλῶσσαν τῶν Ἁγίων Γραφῶν, τῆς ὑμνογραφίας καὶ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας μας Πατέρων.

Τέλος, ὡς δεσμὸς συνοχῆς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὑπῆρξε σωτήριον διὰ τὸ Γένος. Διότι, ἐνῶ εὐρέθημεν ὑπόδουλοι καὶ δὲν εἶχομεν τὸ δικαίωμα τῆς πολιτικῆς ἐκπροσωπήσεως, ὁ Πατριάρχης ἦτο διὰ τὸ Ἔθνος ὁ ἐκπρόσωπός του καὶ ὁ κηδεμὼν του συνάμα, ὁ Ἐθνάρχης του. Τοῦτο ἐνοοῦμεν σήμερον τι σημαίνει, παραδειγματιζόμενοι ἀπὸ τὸν ρόλον τῆς ἐν Κύπρῳ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐκεῖ Ἀρχιεπισκόπου Ἐθνάρχου. Βεβαίως τὴν τοιαύτην προνομίαν καὶ εὐθύνην ἐπλήρωσαν ὁ Παρθένιος ὁ Γ', ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' διὰ τῆς ζωῆς των. Ἀλλὰ τὸ Ἔθνος ἐπέζησεν, ἡ Ἑλλάς ἠλευθερώθη καὶ σύσσωμος τιμᾶ καὶ σέβεται τὸν ἱερὸν καὶ πανσεβάσιμον θεσμόν τοῦ αἰωνοβίου θρόνου, εἰς τὸν ὁποῖον πρῶτος ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας ἐκάθισεν, τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς Νέας Ρώμης.

Θ'. ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΑΠΟΣΤΟΛΗ

Εἰς τὴν ἐτοιμασίαν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους σημαντικώτατον ρόλον διεδραμάτισαν οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐκινήθησαν μέσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀγωγῆς, διὰ νὰ διδάξουν τὸν λαόν, νὰ τὸν συγκρατήσουν ἠθικῶς καὶ νὰ τὸν τρέψουν πρὸς τὴν παιδείαν. Βεβαίως δὲν ἀπέβλεψαν τόσον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν κατάρτισιν καὶ τὴν περὶ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας μόρφωσιν, ὅσον εἰς τὴν θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν κίνδυνον τοῦ ἐξισλαμισμού. Σήμερον γνωρίζομεν καλῶς, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ρόλος μιᾶς γυναικός, ἡ ὁποία ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τῶν ὁμοφύλων τῆς καὶ τὴν ἀποσόβησιν τῶν κινδύνων τοῦ ἐξισλαμισμού, διὰ τῆς ἰδρύσεως σχολείων, ἐργαστηρίων καὶ παρθενῶνων, ἐξησφάλισεν εἰς αὐτὴν τὴν φήμην τῆς Ἁγίας. Φιλοθέη Μπενιζέλου ἡ Ἀθηναία ὑπῆρξε μάρτυς τοιοῦτου ἀγῶνος, πληρώσασα μὲ τὴν ζωὴν τῆς ὅσα ὑπὲρ τῶν παρθένων τοῦ Ἄστεως ἐπραξεν.

Μία ἄλλη σπουδαία μορφή τῶν χρόνων, ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶναι ὁ Νικόδημος Νάξιος, ὁ γνωστὸς ὡς Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Τοῦτον, τῇ αἰτήσει τῶν μοναχῶν τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀνεκήρυξεν ἐσχάτως ἡ Μεγάλη

Ἐκκλησία Ὅσιον. Ὁ Νικόδημος ἐξῆσεν ὁ ἴδιος βίον ἀσκητικὸν καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὰ γράμματα. Δὲν ἐκήρυξεν ὁμοῦς εἰς τὸν κόσμον μὲ τὸ στόμα, ἀλλὰ διὰ τῆς γραφίδος. Τὰ συγγράμματά του ἀπέβλεψαν εἰς τὸ νὰ μορφώσουν τὸν μοναχισμόν, τὸν Κλήρον καὶ τὸν θεοσεβῆ λαόν, καὶ διὰ νὰ εἶναι καταληπτὰ ἐγράφησαν εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν. Τόσον ὁ Νικόδημος, ὅσον καὶ ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὑπῆρξαν μαθηταὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης μορφῆς, τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, καὶ χωρὶς τὴν ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἀθωνιάδα Σχολήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν ὁ σοφὸς Κερκυραῖος Διάκονος, ἀκόμη εἶναι ἀμφίβολον ἂν θὰ εἶχομεν τοὺς δύο αὐτοὺς σημαντικοὺς ἐθναποστόλους. Καὶ ὁ μὲν Νικόδημος ἀπεβίωσεν εἰς τὸ Ὄρος, εἰς ξένον κελλίον, διότι ὁ ἴδιος δὲν ἠξιώθη νὰ ἔχη ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνη. Ὁ Κοσμάς ὁμοῦς ἐμαρτύρησεν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ εἰς ἐπανειλημμένας περιοδείας του ἐκήρυξε τὸν θεῖον λόγον εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, τὴν Ἠπειρον, Νότιον καὶ Βόρειον, τὰς Ἰονίους Νήσους, τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς πλείστας ἄλλας ἑλληνικὰς περιοχάς.

Ἡ φήμη τοῦ Κοσμά δὲν προέρχεται ἀπὸ βιβλία, ἀπὸ ἐγκόσμιον σοφίαν, ἀπὸ πλοῦτον ἢ ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Πρόκειται περὶ φαινομένου καθ' αὐτό. Ὁ Ἅγιος ἐγενήθη τῷ 1714 εἰς χωρίον τῆς Αἰτωλίας καὶ τὸ κοσμικὸν του ὄνομα ἦτο Κώνστας. Εἰκοσαετῆς εἰσῆλθεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου καὶ ἐμορφώθη ἐκάρη μοναχὸς εἰς τὴν Μονὴν Φιλοθέου καὶ ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ εἶτα ἱερομόναχος.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἐμαθήτευσε κοντὰ εἰς τὸν Παναγιώτην Παλαμᾶν. Διὰ νὰ ἀκολουθήσωμεν τὸν βίον του, «εἶχε πολὺν πόθον εἰς τὴν καρδίαν του ἐξ ἀρχῆς νὰ ὠφελήσῃ καὶ τοὺς ἀδελφούς του χριστιανοὺς ἀπὸ ἐκεῖνα ὅπου ἐμαθεν, καὶ πολλάκις ἔλεγε πῶς οἱ ἀδελφοί μας χριστιανοὶ ἔχουν μεγάλην χρεῖαν ἀπὸ λόγον Θεοῦ, καὶ ὅτι χρέος ἔχουν ἐκεῖνοι ὅπου σπουδάζουν νὰ μὴ τρέχουν εἰς ἀρχοντικά καὶ αὐτὰς μεγάλων καὶ νὰ μεταδίδουν τὴν σπουδῆν των, διὰ νὰ ἀποκτήσουν πλοῦτον καὶ ἀξιώματα, ἀλλὰ νὰ διδάξουν μάλιστα τὸν κοινὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ζῆ μὲ πολλὴν ἀπαιδευσίαν καὶ βαρβαρότητα». Μὲ τὴν ἀδειαν τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν Σεραφεῖμ καὶ Σωφρονίου, ἐπιχειρεῖ τὰς ἱεραποστολικὰς του περιοδείας, κατὰ τὰς ὁποίας παροτρύνει τὸν Ἑλληνικὸν λαόν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς. Διὰ ποίου μέσου; Δι' ἐναρέτου βίου καὶ ἐπιτελέσεως τῶν θρησκευτικῶν του καθηκόντων καὶ διὰ τῆς ἰδρύσεως σχολείων καὶ παιδείσεως τῆς νεολαίας. Κατὰ χιλιάδας τρέχουν καὶ τὸν ἀκούουν οἱ πιστοί. Ὅπου περνᾷ στήνει ἕνα σταυρὸν καὶ κηρύττει· ἐκεῖ θὰ κτισθῇ παρεκκλήσι, θὰ ἰδρυθῇ σχολεῖον, θὰ συμπλιωθοῦν οἱ κάτοικοι, θὰ καθαρῶσθῃ ἡ ζωὴ καὶ θὰ ἀρχίσῃ πνευματικωτέρα χριστιανικὴ διαβίωσις. Οἱ Ἕλληνες θὰ συνέλθουν, θὰ φιλοδοξήσουν νὰ εὔρουν ἑαυτοὺς εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείσεως, τῆς ἀγνῆς ζωῆς, ποῦ θὰ τοὺς ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀσελεγεῖς, ἀπίστους καὶ βαρβάρους κατακτητὰς των. «Δρά-

Ξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ Κύριος». Αὐτὸ εἶναι τὸ μέγα σύνθημα τοῦ Κοσμᾶ. Καὶ τὸ κήρυμά του «τοὺς ἀγρίους ἡμέρωνε, τοὺς ληστὰς κατεπρά-
υνεν, τοὺς ἀσπλαγγχούς καὶ ἀνελεήμονας ἔδειξεν ἐλεήμονας, τοὺς ἀνευλαβεῖς
ἔκαμεν εὐλαβεῖς, τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀγροίκους εἰς τὰ θεῖα ἐδίδαξε καὶ τοὺς
ἔκαμε νὰ παρακολουθοῦν τὰς ἱεράς ἀκολουθίας, καὶ ὅλους γενικῶς τοὺς ἀμαρ-
τωλοὺς ἔφερεν εἰς μεγάλην μετάνοιαν καὶ διόρθωσιν, ὥστε νὰ λέγουν ὅλοι
εἰς τοὺς καιροὺς των ἐφάνη ἕνας νέος Ἀπόστολος». Ὡς πρὸς τὴν παιδείαν,
κατέστησε «σχολεῖα παντοῦ διὰ μέσου τῆς διδασκαλίας του, τόσον ἑλληνικὰ
ὅσον καὶ κοινὰ, τόσον εἰς τὰς πόλεις ὅσον καὶ εἰς τὰ χωρία, διὰ νὰ πηγαίνουν
τὰ παιδιὰ εἰς αὐτὰ καὶ νὰ μανθάνουν δωρεὰν τὰ ἱερά γράμματα καὶ ἐκ τού-
του νὰ στερεώνωνται μὲν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειαν, νὰ ὀδηγοῦνται δὲ
εἰς τὴν ἐνάρετον ζωὴν καὶ πολιτείαν», καθὼς λέγει ὁ βιογράφος του.

Ἴδου ὅμως τί λέγει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κοσμᾶς εἰς τὰς Διαχάρας του : «Σα-
ράντα χρόνους ἐσπούδασεν ὁ προφήτης Μωϋσῆς νὰ μάθῃ τὰ γράμματα, διὰ
νὰ καταλάβῃ ποῦ περιπατεῖ. Νὰ σπουδάζετε καὶ σεῖς, ἀδελφοί μου, νὰ μαν-
θάνετε γράμματα, ὅσον εἰμπορεῖτε. Καὶ ἂν δὲν ἐμάθετε οἱ πατέρες, νὰ σπου-
δάσετε τὰ παιδιὰ σας νὰ μανθάνουν τὰ ἑλληνικὰ, διότι καὶ ἡ Ἐκκλησία μας
εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Καὶ ἂν δὲν σπουδάσῃς τὰ ἑλληνικὰ, ἀδελφέ μου, δὲν
εἰμπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία μας. Καλύ-
τερον, ἀδελφέ μου, νὰ ἔχῃς ἑλληνικὸν σχολεῖον εἰς τὴν χώραν σου, παρά νὰ
ἔχῃς βρύσες καὶ ποτάμια. Κι' ὡσὰν μάθῃς τὸ παιδί σου γράμματα, τότε λέ-
γεται ἄνθρωπος. Τὸ σχολεῖον ἀνοίγει τὰς ἐκκλησίας, τὸ σχολεῖον ἀνοίγει
τὰ μοναστήρια». «Τὸ σχολεῖον φωτίζει τοὺς ἀνθρώπους, ἀνοίγουν τὰ ὀφθαλμοὺς
τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν νὰ μάθουν τὰ μυστήρια». Ἴδου τί
γράφει εἰς ἐπιστολὴν του, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὸν ἀδελφόν του ἱερο-
μόναχον Χρύσανθον, σχολάρχην Νάξου, τὸν Μάρτιον τοῦ 1779. «Ἐως τριά-
κοντα ἐπαρχίας περιῆλθον, δέκα σχολεῖα ἑλληνικὰ ἐποίησα, διακόσια διὰ
κοινὰ γράμματα, τοῦ Κυρίου συνεργοῦντος καὶ τὸν λόγον μου βεβαιοῦντος
διὰ τινῶν ἐπακολουθησάντων σημείων... Δέκα χιλιάδες Χριστιανοὶ μὲ ἀγα-
πῶσι καὶ ἕνας μὲ μισεῖ. Χίλιοι Τοῦρκοι μὲ ἀγαπῶσι καὶ ἕνας ὄχι τόσον, χι-
λιάδες Ἑβραῖοι θέλουν τὸν θάνατόν μου καὶ ἕνας ὄχι».

Ἡ μετὰθεσις τῶν παζαριῶν τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τὴν Κυριακὴν, ἡ ὁποία
ἔπρεπε νὰ τηρῆται ὡς ἀργία, εἰς τὸ Σάββατον, καὶ ἄλλαι του ἐνεργεῖαι κατέ-
στησαν μισητὸν τὸν Κοσμᾶν εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας, οἱ ὁποῖοι ἐπεισαν τοὺς
κατακτητὰς νὰ τὸν ἐξοντώσουν, διαβάλλοντες αὐτόν ὡς πολιτικὸν ὄργανον
τῆς ὀρθοδόξου Ρωσίας. Εὐνόητον εἶναι, ὅτι, πέραν τῆς ἐνεργείας τῶν Ἰσραη-
λιτῶν, οἱ Τοῦρκοι δὲν ἠδύναντο νὰ εὐνοήσουν μίαν κίνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν
ὁ Κοσμᾶς εἶχε τόσῃν δύναμιν καὶ τόσῃν ἐπιρροὴν εἰς τὸν λαόν. Τὴν 24ην Αὐ-
γούστου 1779, ἡμέραν Σάββατον, ὁ Κοσμᾶς ἀπηγγονίσθη εἰς τὸ χωρίον Κα-
λικούσῃσι τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ τὸ σκῆνος του ἐπετάχθη εἰς τὸ ποτάμι.

Ἄλλ' ἡ ἀγιότης του ἀνεγνωρίσθη ἀμέσως ἀπὸ τοὺς διώκτας του. Τὸ ἱερόν του ὄνομα γεμίζει καὶ σήμερον μὲ δέος καὶ εὐλάβειαν τὰς ψυχὰς τῶν κατοίκων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος καὶ οὐδεὶς ἅγιος ἢ ἀπόστολος εἶναι σεβαστός ὅσον αὐτὸς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Πίνδου.

Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὠπλισμένος μὲ τὴν πίστιν πρὸς τὸ Γένος καὶ τὸν Χριστόν, ὑπῆρξε συγχρόνως φωτισμένος ἱεραπόστολος καὶ ἔθνεγγέρτης. Τὸ ὄπλον του ὑπῆρξεν ὁ λόγος, «ὁ τοῦ σταυροῦ». Ἡ παρόρμησις του ἡ παιδεία. Νὰ μάθῃ, γράμματα τὸ Ἔθνος, νὰ φωτισθῇ, νὰ ἐξανθρωπισθῇ, νὰ ζῆ βίον φωτεινὸν καὶ ἐνάρετον, νὰ διαστείλῃ, ἑαυτὸ τῶν βαρβάρων καὶ ἀπολιτίστων. Ἐάν ὁ Κοσμάς δὲν ὠμίλει περὶ Ἐπαναστάσεως, τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ὄλον του τὸ κήρυγμα, ὁ σκοπὸς του, ἡ ἐνέργειά του, ὑπῆρξε θεμελιώσις τοῦ ἀγῶνος, εἰς τὸν ὁποῖον 42 ἔτη μετὰ ταῦτα θ' ἀπεδύετο τὸ Ἔθνος.

Ι'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

Εἰς ἄλλο ἄρθρον τῆς σειρᾶς ταύτης εἶδομεν εἰς τί συνέβαλεν ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ Ἀγῶνος. Σήμερον θὰ ἐκτιμήσωμεν κατ' ἀξίαν τὴν συμβολὴν τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. Ἡ συμβολὴ δ' αὕτη ὑπῆρξε θετικὴ, διὰ τῆς ἐνόπλου συμμετοχῆς ἱερωμένων ἀνδρῶν εἰς τὸν ἀγῶνα, καὶ ἠθικὴ, διὰ τῆς θυσίας πολλῶν κορυφαίων ἱερωμένων πρὸς ἐκφοβισμόν τῶν ἐπαναστατησάντων ραγιάδων.

Ὁ Σουλτᾶνος ἐγνώριζε ποῖον μέγαν ρόλον διεδραμάτιζε τὸ Οἰκουμηνικὸν Πατριαρχεῖον καὶ αἱ τοπικαὶ Ἐκκλησῖαι καὶ πόσον ἀπέραντος ἦτο ἡ ἐπιβολὴ των ἐπὶ τῶν ὑποδούλων. Διὰ τοῦτο, εὐθύς ὡς ἐγνώσθη ἡ ἐπανάστασις εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ συνένοχον Φανάρι νὰ τὴν ἀποκηρύξῃ δι' ἀναθεματισμοῦ τῶν πρωταιτίων. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε', ὁ ὁποῖος ἐπατριάρχευε καὶ ἦτο γνώστης τῶν αἰτίων τῆς ἐκδηλωθείσης ἀνταρσίας, ὑπεχρεώθη ν' ἀναθεματίσῃ τὸν Ὑψηλάντην καὶ τοὺς συνεργάτας του. Ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι τὸν κατέκριναν διὰ τοῦτο, ἀγνοοῦντες ἀφ' ἐνὸς μὲν ὅτι ὁ Πατριάρχης, ὡς ἐθνάρχης, ἔπρεπε νὰ φεισθῇ τοῦ ἀόπλου ποιμνίου του τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μικρασίας ἰδίᾳ, εἰς βάρος τοῦ ὁποῖου θὰ ἐξέσπων, εἰς περίπτωσιν ἀρνήσεώς του, οἱ Τοῦρκοι. Καὶ ἐξ ἄλλου, ὅτι πράξεις καταναγκαστικαὶ οὐδεμίαν ἠδύνατο νὰ ἔχουν ἀνασταλτικὴν ἀξίαν, ἐπομένως ὅτι δὲν ἐζημιώθη ἡ Ἐπανάστασις ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτοὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ἐπλήρωσε μὲ τὸ ἀκριβώτερον τίμημα τὴν πράξιν ταύτην, ὅταν τὴν 10ην Ἀπριλίου τοῦ 1821 ἀπηγγονίζετο ὡς προδότης ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων εἰς τὴν μεσαίαν Πύλγην τοῦ Πατριαρχείου, ἡ ὁποία ἔκτοτε παραμένει κλειστή. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι τὸν ἅγιον ἄνδρα ἠκολούθησαν εἰς τὸ μαρτύριον καὶ τινες τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ λόγιος Δωρόθεος ὁ Πρώτος, Χῖος, καὶ ὁ πρῶην Οἰκουμηνικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ἀδριανουπολίτης, ἀνὴρ ὁμοίως λόγιος.

Πρὸς ἐκφοβισμόν τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν ὑπεχρεώθη ἡ Σύνοδος τῆς

ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας νὰ τοὺς ἀναθεματίσῃ, τοῦτο δ' ἐπραξε βιασθεὶς ὁ μητροπολίτης Γεράσιμος Παρδάλης, ἀλλὰ ταχέως καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχιερεῖς ἐκρεμάσθησαν ἢ ἐσφάγησαν μετὰ πολλῶν προϋχόντων καὶ διδασκάλων, καθὼς καὶ ἡγουμένων τῶν Μονῶν. Ὁ διάκονος Ζαχαρίας, ὁ ὁποῖος μετέφερε τοὺς ἀφορισμοὺς εἰς τὰ Σφακιά, ἔμεινε μὲ τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ἀπέβη ὁ ἐνεργότατον μέρος εἰς τὰς ἐθνικὰς συνελύσεις ἔχων Ζαχαρίας Πρακτικίδης.

Τὴν αὐτὴν τύχην εἶχεν εἰς τὴν μακρυνὴν Κύπρον ὁ μητροπολίτης Κυπριανός, ὁ ἡγούμενος τοῦ Κύκκου καὶ πολλοὶ κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι. Καὶ ἡ μὲν Κύπρος ἦτο δυνατόν νὰ ἐκφοβισθῇ, ὄχι ὁμως καὶ ἡ Κρήτη. ἡ ὁποία ἔμεινε ἐν ἐπαναστάσει μέχρι τοῦ 1830. Πολλῶ μᾶλλον τὰ μέτρα τρυτὰ δὲν ἐτελεσφόρησαν εἰς τὸν Μοριᾶν, ὅπου οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου ἐκλήθησαν εἰς Τριπολιτσάν καὶ ἐφυλακίσθησαν καὶ φθειριῶντες καὶ πεινῶντες καὶ βασανιζόμενοι ἀπέθανον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πόλεως. Ἀνάλογα πράγματα ἔγιναν εἰς βᾶρος τοῦ Κλήρου καὶ καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν Βαλκανικὴν. Ἐπλήρωσε λοιπὸν ὁ Κλήρος διὰ τὸν λαόν, ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ λόγου οὐδ' ἄνευ ἀποτελέσματος. Τὸ μαρτύριον τῶν ἀρχιερέων, ἰδίᾳ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', ἐξήψε τὰ πνεύματα καὶ ἐδημιούργησε τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὰ προσδοκώμενα, οἱ ἐξεγερθέντες ἐπολεμοῦσαν ὑπὲρ Πίστεως πρῶτον καὶ ἔπειτα ὑπὲρ Πατρίδος. Ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως, εἶναι γνωστὸν, ὅτι πολλοὶ κληρικοὶ ἦσαν μεμυημένοι εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἐπροπαγάνδιζαν τὴν ἐκρηξίν τοῦ Ἀγῶνος, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξάπλωσίν του, ὑπηρέτησαν διὰ τῶν ὄπλων ἢ καὶ ἀπέθανον δι' αὐτόν. Ἀρχεῖ ν' ἀναφέρω ἐδῶ τὸν περιβόητον παπᾶ Φλέσσαν, δηλαδὴ τὸν ἀρχιμανδρίτην ἢ Δικαῖον Γρηγόριον, τὸν πεσόντα εἰς τὸ Μανιάκι, ἄνδρα εὐφάνταστον καὶ ἐνθουσιώδη, πνευματικὴν πυρίτιδα, ἡ ὁποία ἀνετίναξε τὴν ἀδράνειαν καὶ τὴν ἀμφιβυλίαν τοῦ δουλεύοντος Ἔθνους. Ἄλλος μάρτυς τῆς ἐλευθερίας, συμπαθὴς εἰς τὴν ποίησιν διὰ τὰ νιάτα του καὶ τὸν παλληκαρισμὸν του θάνατον, εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Διάκος, ὁ ὁποῖος ἐσουβλίσθη εἰς τὴν Ἀλαμάναν ἀνήμερα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Διάκος, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι κληρικοὶ, εἶχεν ἀποβάλει τὸ ράσον χάριν τοῦ Ἀγῶνος. Πλὴν τοῦ Πρακτικίδου, ὑπενθυμίζω ἐδῶ δύο ἀκόμη Κρητὰς καλογήρους, οἱ ὁποῖοι ἐσήμαναν πολὺ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν : Τὸν Νεόφυτον, οἰκονόμον τοῦ Σινᾶ, Γενικὸν Γραμματέα τῆς Διοικήσεως ἐν Κρήτῃ, τὴν ψυχὴν τοῦ ἀγῶνος τῆς μεγαλονήσου, ἄνδρα λόγιον, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρᾶσις πρέπει νὰ μελετηθοῦν. Καὶ τὸν Κ. Κριτοβουλίδην, τὸν συγγραφέα τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνος.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τοὺς δράσαντας ἀρχιερεῖς. Πρῶτον πρέπει νὰ θέσωμεν τὸν εὐλογήσαντα τὴν σημαίαν τοῦ ἀγῶνος εἰς τὴν Ἁγίαν Λαύραν, τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανόν, περίξ τοῦ ὁποίου συνεχεντρώθησαν οἱ ἄνδρες τῆς φρονήσεως καὶ τῆς δυνάμεως, οἱ στρατιωτικοὶ καὶ τὰ τζάκια, προκειμένου νὰ ἀποφασίσουν τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Μοριᾶ.

Κατόπιν πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν τοὺς ἀρχιερεῖς, οἱ ὅποιοι ποικιλοτρόπως ἔδρασαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, προσενεγκόντες στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ὑπηρεσίας, διοικήσαντες ὑπουργεῖα, προστάντες ἢ ὑπηρετήσαντες. Ἐξ αὐτῶν ἀναφέρω τὸν Ταλαντίου Νεόφυτον, τὸν Ἀνδρούσης, τὸν Βρεσθένης, τὸν Ἱερισσοῦ, τὸν Εὐδοκιάδος, τὸν Ἀρδαμερίου, τὸν Ρωγῶν. Ὁ τελευταῖος οὗτος, ὁ Ρωγῶν, Ἰωσήφ, ἐκουβαλοῦσε λάσπην καὶ χαλίκια διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ντάμπιαν τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Ἀρδαμερίου Ἰγνάτιος ἐνίσχυσε τὸν ἀγῶνα τῆς Γραμπούσης, ὅπου ὑπὸ δυσμενεστάτας συνθήκας ἐκλείσθη μὲ εὐαρίθμους στρατιωτικούς, διὰ ν' ἀναζωπυρώσουν τὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης.

Ἄλλ' ἡ βίβλος τιμῆς τῶν κληρικῶν τοῦ Ἀγῶνος εἶναι ἀπέραντος. Διότι δὲν εἶναι μόνον οἱ ἀναφερθέντες οἱ πολεμήσαντες καὶ συντελέσαντες εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ Ἀγῶνος. Οὔτε μόνον αἱ προσωπικαὶ δυνάμεις τοῦ Κλήρου προσεφέρθησαν, διότι καὶ αἱ περιουσίαι τῶν μοναστηρίων καὶ τὰ ἀφιερῶματα τῶν ναῶν, αὐτὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ βιβλία, διὰ νὰ κατασκευασθοῦν οἱ κάλυκες τῶν σφαιρῶν, τὰ πάντα διετεθήσαν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Τόσον οἱ μοναχοὶ ὅσον οἱ ἔγγαμοι κληρικοὶ εἶχον τὴν αὐτὴν ψυχολογίαν μὲ τὸ πλῆθος, διότι ἦσαν λαὸς οἱ ἴδιοι, τέκνα τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰ ἴδια τῆς τὰ σπλάγχνα. Βεβαίως, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡ Ἐκκλησία ὑπέστη ζημίας, αἱ ἐπισκοπαὶ περιωρίσθησαν, τὰ περισσότερα μοναστήρια ἐκλείσθησαν, ἐπῆλθε πτωχεία καὶ στέρησις καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ Κλήρου ἠλαττώθη. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν ἐσήμαινεν οὐδὲν πρὸ τοῦ μεγάλου δώρου τῆς Ἐλευθερίας, τὸ ὅποιον ἀπέκτησεν ὁ Ἕλληνικὸς λαὸς διὰ τῆς κατοχυρώσεως μιᾶς μικρᾶς ἀνεξαρτήτου ἐστίας, ὀρμητηρίου πρὸς ἀπελευθέρωσιν καὶ τῶν ἀπομεινάντων ὑποδοῦλων.

Τὸ μέγα δῶρον συνεπληρώθη βραδύτερον διὰ τῆς αὐτονομήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, χάριν τῆς ὁποίας εὐρέθησαν ἀντιμέτωποι δύο μεγάλοι μορφαὶ τοῦ Ἀγῶνος: ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ μέγιστος τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων τῶν τελευταίων αἰώνων, καὶ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ ὁποῖος καὶ ὑπερίσχυσεν. Οὕτως ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀπῆλλάγη ἀπὸ τὴν αἰσχύνῃ τῆς ἀγοραπωλησίας τῶν θρόνων καὶ τῆς ὑποταγῆς εἰς ἀλλόθρησκον ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος ἐξητελέζε τὸν θεσμόν καὶ παρέλυε τὴν δρᾶσιν τῆς.